

**Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя**

**Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології**

Освітньо-професійна програма «Психологія. Практична психологія»
Спеціальність «053 Психологія»

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

На здобуття освітнього ступеня магістр

**Психологічні особливості ціннісних орієнтацій дітей
молодшого шкільного віку**

Студентки:

Лук'яненко Ольги Петрівни

Науковий керівник:

Тимошенко О.А., к. психол. н., доц.

Рецензент:

Гетьман Т.О., к. психол. н., доц.

Ковтун А.Ю., к. психол. н., доц.

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

професор Папуча М.В. _____

(підпис, дата)

Ніжин – 2020

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I Теоретичні основи дослідження ціннісних орієнтацій.....	7
1.1. Цінність як складна психологічна, філософська, культурологічна, психолого-педагогічна та соціальна категорія	7
1.2. Ціннісні орієнтації в системі ціннісно-сміслових утворень особистості.....	12
Розділ II Психологічні особливості ціннісних орієнтацій молодших школярів	20
2.1. Ціннісні орієнтації молодших школярів.....	20
2.2. Змістова структура ціннісних орієнтацій молодших школярів	26
Розділ III Емпіричне дослідження психологічних особливостей ціннісних орієнтацій молодших школярів	35
3.1. Обґрунтування методик дослідження	35
3.2. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій молодших школярів	40
Висновки	54
Список використаних джерел	58
Додатки	64

Вступ

Глибокі зміни, які відбуваються на всьому європейському континенті і в Україні зокрема, призвели до того, що ми частіше стали замислюватися над реаліями, які нас оточують, переоцінювати свої погляди і позиції, переосмислюються цінності.

З урахуванням об'єктивних та суб'єктивних умов виникає потреба побудови нової системи виховання в площині поєднання освіти, культури, духовності із збереженням ціннісних орієнтацій та критеріїв.

Загальновідомо, що риси ціннісного світу дитини найбільш інтенсивно формуються на переході від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку, що доведено працями: О. Дем'янчука, Л. Виготського, А. Запорожця, Н. Лисенко, Н. Луйтеса, Т. Поніманської, О. Савченко та ін.

Саме у цей період життя дитина засвоює основи систематичних знань, формується фундамент її характеру, волі, світогляду, ідеалів, моральних цінностей, поглядів та переконань. Оскільки загальноприйнятою є думка про те, що виховання на основі цінностей – це провідний шлях формування особистості, її духовного світу, то в сучасних умовах постає питання не лише про ціннісне виховання, але й про ціннісне навчання, тобто навчання, яке має своїм кінцевим результатом формування «аксіологічного світогляду, який оперує ціннісними категоріями».

Ціннісні орієнтації у структурі особистості посідають провідне місце. Згідно з Б. Ананьєвим, ціннісні орієнтації – це спрямованість особистості на ті чи інші цінності, що показують рівень розвитку людини, її поведінку, потреби, інтереси. На думку В. Алексєєвої, ціннісні орієнтації становлять один із головних компонентів структури особистості й об'єднують у собі теоретико-пізнавальний і практично-діяльнісний бік останньої.

Істотною особливістю ціннісних орієнтацій особистості є взаємозв'язок ціннісних орієнтацій з мотиваційно-діяльнісною сферою особистості та її життєвими цілями, світоглядними позиціями. Відповідно до цього, основа

ціннісних орієнтацій розглядається як усвідомлення особистістю цінностей, явищ і предметів навколишньої дійсності (А. Кавалеров).

Такий підхід має принципове значення для формування ціннісних орієнтацій молодших школярів, становлення та розвиток яких обумовлено світоглядними й мотиваційними структурами свідомості дитини. З іншого боку, взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями та світоглядом особистості є двобічним. Як зазначає О. Панфілов, на базі ціннісних орієнтацій зростають переконання, що об'єднуються в систему, спираються на індивідуальний досвід і засвоєні знання і складають у цілому власне світогляд.

Об'єкт дослідження – ціннісні орієнтації особистості.

Предмет дослідження: психологічні особливості ціннісних орієнтацій молодших школярів.

Мета – визначити й обґрунтувати психологічні особливості ціннісних орієнтацій молодших школярів.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні про те, що психологічними особливостями ціннісних орієнтацій молодших школярів є:

- 1) емоційно-ціннісне ставлення до іншої людини, обумовлене потребою в єднанні з нею;
- 2) емоційно забарвлені уявлення і знання про взаємовідносини на засадах справедливості, людяності, відповідальності, людської гідності;
- 3) поява свідомих компонентів образу «Я».

Для перевірки гіпотези та досягнення мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

- 1) здійснити теоретичний аналіз підходів до вивчення проблеми ціннісних орієнтацій молодших школярів у розробках вітчизняних та зарубіжних дослідників;
- 2) на основі аналізу літератури охарактеризувати ціннісні орієнтації молодших школярів;

3) експериментально дослідити психологічні особливості ціннісних орієнтацій молодших школярів;

4) на основі теоретичного та емпіричного дослідження обґрунтувати психологічні особливості ціннісних орієнтацій молодших школярів .

Методологічною та теоретичною основою роботи є теоретико-методологічні положення психології щодо дослідження сутності самих понять «цінність», «ціннісні орієнтації» (Б. С. Братусь, А. Г. Здравомислов, Д. О. Леонтьєв, А. А. Ручко, В. О. Ядов), аналізу динаміки ціннісних орієнтацій (І. С. Коном, А. В. Бітуєва, А. В. Іващенко, Н. В. Фролова), характеристику цінностей як значущості (В. Тугарінов, Л. Архангельський, І.Т. Фролов, Я. Щепанський, Н. Наумова); як похідної від людського буття (Л. Фролович, Л.І. Архангельський, О. Здравомислов, В. Отрут, С.Л. Рубінштейн), дослідженню особливостей морального розвитку особистості та механізмів формування моральних цінностей і ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку (І. Д. Бех, В. Галузяк, А. І. Донцов, Є. Научитель, Е. О. Помиткін, Л. В. Романюк, В. Тюріна та ін.).

Для вирішення поставлених завдань та перевірки гіпотези була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування комплексу експериментальних **методів**: для теоретичного дослідження проблеми – аналіз, синтез, класифікація, зіставлення, узагальнення даних; для проведення емпіричного дослідження багатofакторний особистісний опитувальник Р. Б. Кеттела (дитячий варіант), методику визначення ціннісних орієнтацій молодших школярів, бесіду, методику оцінки рівня розвитку моральної свідомості, методику «Закінчи речення», метод експертних оцінок.

Дослідницька робота виконувалась на базі Броварської ЗОШ І-ІІІ ступенів. Дослідження проводилось протягом 2019-2020 років. У експерименті охоплено 50 молодших школярів, які навчаються у 4 класі. В дослідженні також взяло участь 75 батьків (мами і тата досліджуваних

школярів, з них 50 сімей повні, 25 – не повні) і 2 класні керівники. Загальна чисельність вибірки складала 127 чоловік.

Достовірність і надійність результатів дослідження забезпечувались методологічною та теоретичною обґрунтованістю гіпотези, відповідністю діагностичного матеріалу критеріям надійності та валідності.

Теоретичне значення та наукова новизна полягає в: поглибленні вивчення ціннісних орієнтацій, визначенні й обґрунтуванні психологічних особливостей ціннісних орієнтацій молодших школярів. Вперше описано психологічні особливості ціннісних орієнтацій у молодшому шкільному віці.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання матеріалів магістерської роботи в консультативній та розвивальній роботі з молодшими школярами та психологічного їх супроводу; у просвітницьких, профілактичних заходах, пропонує педагогам, школярам та батькам.

Результати дослідження були апробовані на:

1. IX Міжнародній науково-практичній конференції «Досвід особистості: теорія і практика» (27-28 лютого 2020 року, м. Ніжин).
2. X Ювілейній міжнародній науково-практичній конференції «Внутрішній світ особистості», присвячена 200-річчю Ніжинської вищої школи (5-6 листопада 2020 року, м. Ніжин).

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, який включає 57 найменувань робіт зарубіжних та вітчизняних авторів. Основний зміст роботи викладено на 57 сторінках.

Розділ I Теоретичні основи дослідження ціннісних орієнтацій.

1.1. Цінність як складна філософська, культурологічна, педагогічна, соціальна та психологічна категорія

Для окреслення загальних нормативів моралі І. Кант в науковий обіг вводить поняття «цінність».

Поняття «цінність» міститься у поняттях, з високим ступенем узагальнення та розглядається як духовна ідея. Формуючись у свідомості, саме цінності усвідомлюються у процесі освоєння культури.

Згідно з Б.Г. Ананьєвим, В. Отрут, М. Рокич, поняття «цінність» є одним із центральних особистісних утворень. Воно виявляє свідоме ставлення людини до соціальної дійсності. Визначає широку мотивацію її поведінки та впливає на всі сторони діяльності та визначає широку мотивацію поведінки людини. Індивідуальне наповнення системи цінностей, котрі неподільно пов'язані зі спрямованістю діяльності особистості, набуває статусу життєво орієнтаційних принципів та установок. Відповідно до С. Л. Рубінштейна, суспільною ієрархією цінностей обумовлюється діяльність людини, орієнтована на задоволення її безпосередніх потреб. Ставлення індивіда до суспільства, а також до самого себе як частинки суспільства реалізується задовольняючи особистісні та індивідуальні потреби суспільно-корисної діяльності.

М. Головатий визначав, що цінності – це певні ідеї, погляди за допомогою яких люди задовольняють свої інтереси та потреби. М. Рокич визначає цінності, як стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування. Як зазначають С. Возняк, В. Кононенко, поняття «цінність» близьке до поняття «значущість». Тобто цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї важливим і значущим. Я вважаю, що

йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігравати в життєдіяльності людей із точки зору їх цілей, потреб та інтересів.

Цінність завжди суб'єктивна тому, що якийсь предмет чи явище для однієї людини може бути цінністю, іншою людиною може недооцінюватись, а то й зовсім не вважатись цінністю. Цінності з формальної точки зору поділяються на позитивні й негативні (серед них можна виділити і малоціннісні), суб'єктивні й об'єктивні, абсолютні та відносні. За змістом розрізняють речові цінності, естетичні й логічні.

Головне значення мають індивідуальні цінності людей (особистостей), бо тільки якась їх сума може становити собою цінності соціальні, цінності суспільства в цілому. Чітка ієрархія індивідуальних (особистісних) цінностей є своєрідною сполучною ланкою між окремою людиною (індивідом) і суспільством, його особистою культурою. Можемо сказати, що є духовний світ самої людини і певна культура суспільства, які взаємопов'язані і взаємодіють за допомогою цінностей певного індивіда [26, с. 30-31].

У філософському енциклопедичному словнику поняття «цінність» визначається як позитивне та негативне розуміння речей, подій, духовних витворів окремої людини або суспільства [59, с. 569];

Відповідно до В. А. Лутченко, «цінність» – поняття, що вказує на людське, соціальне та культурне значення певних явищ оточуючого середовища [14];

Згідно з В. Г. Кременем, «цінність» є невід'ємною частиною відносин людини зі світом, в якому протікає її життєдіяльність і пізнання, значущість певних реалій дійсності з точки зору задоволення людиною матеріальних і духовних потреб та інтересів. Це те, що може цінувати особистість, що для неї є важливим та значущим [31].

Абрахам Маслоу визначає, що цінності мають у своїй основі глибоке та різне сприйняття людиною фізичного, соціального та власного психологічного світу, організація якого безпосередньо пов'язана з системою цінностей окремої людини [35, с. 316].

Утворюють цінності багаторівневу ієрархічну систему. Ця система і є відправною точкою для здійснення життєвих виборів й самовизначення у різноманітних життєвих перепетіях. Згідно з М. Шелером, ціннісна ієрархія вибудовується із самої сутності цінностей [50, с. 140]. А отже, «цінність» можемо розглядати як категорію соціально значущу. Значущість даної категорії полягає у реаліях навколишньої дійсності щодо задоволення матеріальних і духовних потреб кожної людини. Це все те, що особистість цінує, що значуще для неї саме тут і саме в даний момент.

Оскільки «цінність» одна з особистісних категорій то вона має вирішальне значення у процесі життєдіяльності кожної особистості. «Цінність» може мати як позитивну, так і негативну орієнтацію в залежності від її важливості та відповідності інтересам і потребам особистості [48].

С. Рубінштейн розглядав «цінність» через категорію значущості як індивідуального так і суспільного значення на певних етапах їх розвитку [347]. Згідно з М. Рокичем «цінність» – це абстрактна ідея, що не пов'язана ні з відповідним об'єктом, ні з ситуацією, що є підставою для розуміння та інтерпретації власних переконань та власної поведінки [46, с. 5]. М. Боришевський називав поняття «цінність» регулятором самоактивності індивіда [14, с. 216]. Для М. Савчина сутність поняття «цінність» є «духовною трапезою людини» [51, с.127]. В. Москалець інтерпретує поняття «цінність» через призму предмету мрій, прагнень, сенсу життя особистості [26, с. 29]. Розглядає «цінність» як синтез знань, почуттів, потягів та дій суб'єкта в соціумі О. Дубасенюк [1, с. 57]. У. Білскі та Ш. Шварц доводять, що «цінності» – це поняття чи переконання, які мають відношення до бажаних станів і поведінки, наділені надситуативним характером, впорядковані в певній ієрархії, керують вибором та оцінкою поведінки особистості [22]. Дослідник І. Дьяконов, зазначає, що «...цінність є якістю, й водночас, властивістю об'єктивно існуючих предметів і явищ, що мають позитивну значущість для суспільства в цілому й особистості зокрема, як її невід'ємний системоутворюючий елемент» [22, с. 5]. А. Багнюк та В.

Стародубець визначають «цінність», складову життєдіяльності, що «...пронизує її на всіх етапах, від ідеального початку до реального завершення», а також «...розкриває значимість об'єкта для суб'єкта діяльності, із-за якої суб'єкт прагне досягти бажаного за рахунок цього об'єкта» [5, с. 357].

Отже сформовані цінності є найважливішим регулятором життєдіяльності особистості в соціумі, оскільки І. Бех і К. Островська зазначають, що ціннісна сфера особистості є чинником формування образу «Я», її ціннісних орієнтацій та самооцінки [8, с. 8-9; 171]. С. Д. Максименко визначає, що саме цінності та смислоутворювальні мотиви, роблять життя людини структурованим, впорядкованим, а також вони – важливі компоненти спрямованості її вчинків та діяльності [33].

Ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне людина і суспільство прийнято вважати цінностями. Цінності є:

- 1) властивістю певного суспільного предмету, явища, які вдовольняють потреби, бажання чи інтереси індивідів. Цінності є соціально-значущими уявленнями про найважливіше. Вони, не піддаються сумніву, але видозмінюються, та є взірцем для людей.
- 2) ставленням суб'єкта до предметів та явищ реальності, яке виражається соціальними установками, якостями особистості, ціннісними орієнтаціями. [1, с. 27].

На даний час не існує єдиної класифікації цінностей у сучасних наукових дослідженнях. Найпоширенішою класифікацією цінностей на філософському рівні вважається розподіл на релігійні, етичні, естетичні, економічні й логічні. З соціологічної точки зору цінності розглядаються як регулятори або нормативи діяльності. Тут їх доцільно розділяти на цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі, цінності-засоби.

З психологічної точки зору існують класифікаційні моделі, у яких цінності структуруються за предметом або змістом об'єктів, на які вони

спрямовані (соціально-політичні, моральні, економічні і інші); за суб'єктом ставлення (суспільні, цінності соціальних груп, колективні, індивідуальні) [20, с. 33-35].

Система цінностей складає основу життєдіяльності – це історично складені модуси, способи зв'язку свідомості й буття людини і світу [13, с. 28].

Особистість є продуктом історичного розвитку суспільства, соціальним феноменом. Може розумітися: 1) як індивід, що досяг певного рівня розвитку, 2) як теоретичний конструкт, через який соціальні властивості людини пояснюють і розуміють. [14].

Спосіб життя та множина соціальних ситуацій визначають цілісність, стабільність особистісної структури конкретної людини. Психологічне пізнання процесу становлення особистості передбачає культурно-історичний аналіз, згідно з Л. С. Виготський. Соціальний потенціал людини забезпечується рівнем самореалізації та актуалізації природних творчих можливостей і є розвитком її духовних сил та здібностей.

Стрижневі властивості особистості як соціального феномена виділяються як найголовніші у масовій свідомості певної культури. Таким чином, цінності є структурними одиницями особистості, що дають змогу простежувати й аналізувати усі види діяльності людини, пояснювати зміну її внутрішніх психологічних спонукань.

Внаслідок аналізу мотивів і вчинків окремої особистості цінності набувають психологічного сенсу. Найважливішою характеристикою цінностей, до яких схиляється більшість авторів є значимість (В. Тугаринов, Л. Архангельський, І.Т. Фролов, Я. Щепанський, Н. Наумова).

Диспозиційну концепцію соціальної регуляції поведінки індивіда запропонував В. Отрут. Складну систему різних диспозиційних утворень, що організовані ієрархічно та регулюють поведінку і діяльність має кожна людина. У системі кожен рівень має структурні елементи:

- а) потреби, що стимулюють соціальну активність;

б) ситуації, в яких поведінка співвідноситься з потребами та цінностями;

в) диспозиційне утворення, що регулює поведінку, потреби та ціннісні орієнтації.

Таким чином, необхідно пам'ятати, що система цінностей не є пасивним наслідком впливу соціокультурного середовища, економічних і політичних факторів. Дана система, крім того, ще є й однією із форм самоусвідомлення, самовираження внутрішніх інтелектуальних, моральних, естетичних та інших сил і уявлень особистості, які перебувають у тісному взаємозв'язку із її потребами, інтересами, мотивами поведінки, зумовлюючи їх і одночасно перебуваючи залежно від них, від характеру й об'ємності інформації про культурні цінності, їх сутність, властивості та функції. Крім того, у цьому процесі чітко проявляється взаємозв'язок і взаємовплив соціокультурного макросередовища і мікросередовища, особистості, ефективність освітньо-виховної системи суспільства тощо.

Отже, «цінності» є важливим філософсько-культурологічним, психолого-педагогічним і соціальним фактором і водночас регулятором поведінки, вчинків і дій особистості, що зростає, а також міжособистісних відносин та особистісних ставлень до об'єктів, які її оточують. В такому випадку цінності для кожної людини є суто індивідуальною особистісною категорією. Можемо стверджувати, що кожній людині притаманні її індивідуальні цінності, які є з'єднувальною ланкою між духовною культурою суспільства та духовним світом людини [11]. На думку С. Максименка, у свідомості особистості, вони відображаються у формі «ціннісних орієнтацій» та слугують важливим фактором контролю поведінки [33, с. 100].

1.2. Ціннісні орієнтації в системі ціннісно-смыслових утворень особистості

У структурі особистості ціннісні орієнтації займають проміжне місце між мотивацією та світоглядними структурами свідомості. Вони є складниками неоднозначної структури ставлень особистості до умов існування й діяльності. У поведінці та свідомості людини виступають ланкою, яка суспільне, індивідуальне й групове єднає у цілі. сталих ціннісних орієнтацій Показником наявності сталих ціннісних орієнтацій є особистісна зрілість, яка до того ж є показником рівня духовного розвитку.

Поведінку людини регулюють саме ціннісні орієнтації, а також проявляються в усіх сферах діяльності людини. Саме тому ціннісна проблематика широко описана в фундаментальних дослідженнях. Сутність самого поняття «цінність», та «ціннісна орієнтація» описано Б. С. Братусем, А. Г. Здравомисловим, Д. О. Леонтьєвим, А. А. Ручкою, В. О. Ядовим та ін. Аналіз динаміки ціннісних орієнтацій здійснений І. С. Коном. Сучасні дослідження структури ціннісних орієнтацій, пов'язані з такими дослідниками як А. В. Бітуєва, А. В. Іващенко, Н. В. Фролова . Дослідженням морального розвитку особистості та механізмів формування моральних цінностей і ціннісних орієнтацій займалися і займаються І. Д. Бех, В. Галузьяк, А. І. Донцов, Є. Научитель, Е. О. Помиткін, Л. В. Романюк, В. Тюріна.

Теоретичні уявлення про ціннісні орієнтації досить неоднозначні, оскільки вони є предметом дослідження різних теоретико-методологічних шкіл та концептуальних засад

Згідно з В. Б. Ольшанським та А. І. Титаренко, ціннісними орієнтаціями є не що інше як бажання, прагнення, цілі, життєві ідеали. Відповідно до А. Г. Здравомислова й В. О. Ядова ціннісні орієнтації – це установки на певні цінності матеріальної або духовної культури суспільства. На думку В. А. Злотнікова вияв потреби і є ціннісними орієнтаціями. В дослідженнях В. В. Водзинської ціннісні орієнтації є ставленням до навколишнього середовища. Детермінанти прийняття рішень вбачає у ціннісних орієнтаціях Ю. М. Жуков. Складними, узагальненими системами ціннісних уявлень називають ціннісні орієнтації І. М. Попова та А. А. Ручка.

Дослідниця В. Г. Алексеєва доводить, що ціннісні орієнтації є основним каналом перетворення у стимули і мотиви практичної поведінки людини культурних цінностей. Відповідно до Е. Шпрангер, ціннісні орієнтації є типами пізнавальних реакцій людини.

Неоднозначність підходів до трактування поняття є свідченням того, що термін «ціннісні орієнтації» все ще потребує конкретизації.

Психологи відносять ціннісні орієнтації до складових структури особистості. Дана структура відображає накопичений особистістю в індивідуальному розвитку життєвий досвід. Вона є стрижневою частиною свідомості, оскільки є вирішальною, щодо прийняття важливих рішень особистістю. Стійке, соціально-зумовлене ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних благ та ідеалів виявляється в ціннісних орієнтаціях. В єдності когнітивних та афективних процесів у свідомості людини ціннісні орієнтації слугують з'єднуючою ланкою між індивідуальним і суспільним.

Вітчизняні психологи ціннісні орієнтації розглядали та розглядають переважно через поняття ставлення й установки (А. В. Бітуєва, А. І. Донцов, А. Г. Здравомислов, О. І. Зотова, Д. Н. Узнадзе). На думку А. І. Донцова «...ціннісні орієнтації є смисловими установки суб'єкта, усвідомлені ним у процесі соціалізації і сформульовані у запропонованих суспільством термінах» [22].

Відповідно до В. О. Ядова, ціннісні орієнтації є вищими установками, які вільно та відповідально обираються особистістю. Ціннісні орієнтації, не є фіксованими установками, вони виробляються не в кожного індивіда. Вони можливі характерні лише для певної стадії особистісного розвитку. Перехід до ціннісних орієнтацій можливий внаслідок їх закріплення через потребу у відповідних ситуаціях. Таким чином, вітальні потреби є спонуками до простих предметних ситуацій, яким ще не присутній соціальний характер. Рівень потреби у спілкуванні є вищим та змушує індивіда керуватися соціальними за суттю установками.

Існує вищий рівень потреб, пов'язаних у людини з усвідомленням власної приналежності до суспільства, культури, людства в цілому. Саме він і є вершиною ієрархії установок, тобто, ціннісною орієнтацією, та відповідною до неї ціннісною поведінкою [60].

Спроба розмежувати поняття «ціннісні орієнтації» і «установки» належить А. В. Бітуєвій. Рівень узагальненості об'єкта диспозиції є суттєвою ознакою, що розмежовує ці два поняття. Оскільки, на думку А. Г. Асмолова, під установками розуміють динамічний стан готовності до певної форми реагування то в жорстку схему причинно-наслідкових зв'язків не вписується механізм впливу ціннісних компонентів свідомості на поведінку особистості. Для установки характерні енергетичні чинники, що спрямовують діяльність і стабілізують її, що є динамічними характеристиками. Площиною для розгортання ціннісних орієнтацій є цілі, ідеали, життєві плани, принципи, переконання, що є утворенням ідейно-цільового плану. Ціннісні орієнтації впливають на поведінку опосередковано, тоді як установка безпосередньо [11].

Сучасна психологія прагне розмежувати поняття «ціннісна орієнтація» і «мотив поведінки». Виходячи з аналізу ціннісних та мотиваційних компонентів свідомості, А. В. Бітуєва пропонує умовно поділити їх на дві групи. Першу групу, структурнофункціональну, складають мотиви і ціннісні орієнтації, що у структурі свідомості розглядаються як нижчий та вищий рівні. Прихильником даного підходу є Т. Парсонс. На його думку, якщо мотиви безпосередньо пов'язують ситуацію з діячем, то і суспільно-культурний досвіда індивіда є механізмом дії ціннісних орієнтацій. У структурі свідомості мотиви знаходяться на сходинку нижче, ніж ціннісні орієнтації [42, с. 67].

Інша група базується на припущенні про те що ціннісні й мотиваційні компоненти свідомості мають різну сутнісну основу [11]. Дану думку поділяє І. М. Попова. Розмежовуючи поняття «мотив» та «ціннісна орієнтація», дослідниця звертає увагу на те, що мотиваційні компоненти свідомості

опираються на реальні потреби людини і характеризуються більшою індивідуальністю, прагматичністю та дієвістю, на відміну від ціннісних. Дослідниця, посилаючись на Б. Г. Ананьєва, Л. Н. Антілогову, В. М. Мясищева, В. П. Тугарінова, ціннісні орієнтації розглядає як базисні особистісні утворення, що належать до більш широкого поняття, спрямованості особистості.

Як інтерналізовані соціальні цінності розглядають ціннісні орієнтації В. Г. Алексеева, А. А. Кавалеров, А. І. Титаренко. На думку дослідників, генетичною похідною від цінностей суспільних груп та спільнот різного масштабу є ціннісні орієнтації. Людина здатна закріпити у своїй свідомості як ціннісні орієнтації цінності суспільства, тільки пропустивши їх крізь власний досвід та перевіривши їх практичну доцільність.

Згідно з В. Г. Алексеевою, ціннісні орієнтації мають статус «основного каналу засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей у стимули та мотиви практичної поведінки людей» [1, с. 64].

Єдальною ланкою між суспільними цінностями й особистою світоглядною позицією індивіда розглядаються ціннісні орієнтації у зарубіжній психології. Як зазначає Т. Парсонс, від існування загальних для всіх членів соціуму цінностей залежить суспільний порядок. Шляхом інтерналізації цінностей у процесі соціалізації здійснюється зв'язок між соціальною системою і системою особистості. Отже, ціннісна орієнтація особистості виступає якістю, яка має здатність об'єднувати людей у систему та визначає специфіку соціальної системи й її структурні одиниці. Структурними компонентами якої є діюча особистість, інших і культурні одиниці [42].

Крос-культурна психологія у теоретичних та емпіричних досліджень цінностей керується теорією Ф. Клакхона та Ф. Стробека. Відповідно до Ф. Клакхона та Ф. Стробека, ціннісні орієнтації – це складні, згруповані принципи, які у процесі вирішення загальнолюдських проблем, узгоджують різноманітними мотивами людської діяльності [16].

У структурі ціннісних орієнтацій особистості дослідники виокремлюють різні компоненти зокрема:

- емоційний, когнітивний, поведінковий (Л. Н. Антілогова, В. В. Драченко);

- інтелектуальний, поведінковий, мотиваційний, оцінно-емоційний (А. В. Іващенко, Н. В. Фролова) [11, с. 75].

Відповідно до В. В. Драченка когнітивний компонент містить систему засвоєння особистістю «соціальних знань». Емоційний компонент містить особистісний сенс цінності, який викликає та закріплює позитивні емоції. Формує стійке прагнення дотримуватися певних норм і правил. Діяльнісний компонент забезпечує готовність практичних дій, що пов'язана з сукупністю відповідних прийомів діяльності, уміннями та навичками та когнітивним і емоційним компонентами [61]. Сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, яка забезпечує людині спрямованість його життєдіяльності і є ціннісними орієнтаціями.

Сенсожиттєва активність особистості є джерелом формування ціннісних орієнтацій. Сенсожиттєва активність особистості визначає її орієнтацію у процесі діяльності на досягнення конкретних цілей, рівень домагань особистості. Гармонію внутрішнього світу особистості забезпечує наявність сформованої системи ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації сприяють самоствердженню особистості, реалізації соціальних очікувань, систематизації її знань, норм, і стереотипів поведінки [3, с. 12-14].

Загальну спрямованість інтересів і прагнень особистості, ієрархію індивідуальних вподобань і зразків, рівень вподобань, міру готовності й рішучості до реалізації власного «проекту життя» визначають ціннісні орієнтації.

Внаслідок проникнення суспільної інформації до внутрішнього, психологічного світу особистості, в ході соціалізації формуються ціннісні орієнтації. Через соціально схвалені стереотипи поведінки, орієнтовані на соціокультурні цінності особистість набуває досвіду попередніх поколінь.

Адаптуватися в мікросередовищі, з часом, набуває власного досвіду. Тому Ціннісні орієнтації долучають індивіда до норм суспільства, сприяють реалізації здібностей та забезпечують гармонію її внутрішнього світу, сприяють самовизначенню особистості.

На думку А. В. Бітуєвої, ціннісним орієнтаціям властива сенсоутворююча та регуляційна функції. Реалізація регуляційної функції передбачає формування повноцінної мотиваційної структури. Ця мотиваційна структура містить актуальне переживання на високому рівні значимості.

Американські дослідники Т. Шуйт і М. Вугт, аналізуючи соціальні ціннісні орієнтації, виокремлюють такі їх різновиди: просоціальну, індивідуалістичну та конкурентну, що реалізуються в процесі досягнення певної мети у діяльності.

Прагнення особистості до досягнення найкращих власних і спільних результатів діяльності характеризує просоціальну цінність. а також на Прагнення максимально прирівняти свій результат з результатом іншого також лежить в основі про соціальної цінності.

Прагнення досягнення найкращого результату діяльності лише для себе характеризує індивідуалістичну ціннісну орієнтацію. Супроводжується, також, повною байдужістю до результатів іншої людини.

Прагнення максимально збільшити різницю між власним результатом та результатом іншої людини на свою користь характеризує конкурентну орієнтацію [17].

Таким чином, найважливішими елементами внутрішньої структури особистості, що закріплені життєвим досвідом індивіда та всією, сукупністю його переживань і обмежують значиме для цієї людини від несуттєвого є ціннісними орієнтаціями особистості [2].

Формуються і проявляються ціннісні орієнтації особистості в процесі соціалізації, внаслідок засвоєння людиною певного соціального досвіду [2].

Ієрархія загальнолюдських ціннісних орієнтацій впливає на формування і зміни системи ціннісного світогляду.

Емоційне оцінювання, емоційне переживання зовнішньої ситуації та явища-цінності відбувається у процесі розвитку ціннісних орієнтацій, що забезпечує безпосередній та інтуїтивний зв'язок явищ дійсності з особистістю. Актуалізуються установки, потреби, мотиви особистості у ході встановлення цього зв'язку. Когнітивною основою ціннісних орієнтацій є раціональне оцінювання, що пов'язане з усвідомленням мотивів і вчинків. Практичне втілення ціннісних орієнтацій з урахуванням реальних можливостей особистості у певній діяльності становить поведінковий компонент [2].

Розділ II Психологічні особливості ціннісних орієнтацій молодших школярів

2.1. Ціннісні орієнтації молодших школярів

Під ціннісними орієнтаціями, в дослідженні, розуміємо високозначимі смислові утворення, що фіксуються у свідомості особистості, засновуються на безумовному визнанні людини як цінності, ідеях справедливості, людяності, усвідомлення своєї відповідальності за благо іншої людини. Вони виявляються у достойних діях і вчинках, спрямованих на гармонізацію відносин суспільства і особистості.

На основі даного визначення можна виділити основні ціннісні орієнтації характерні молодшим школярам, а саме, відповідальність, людяність, чесність, гідність справедливості.

Справедливість є базовою ціннісною орієнтацією. Вона передбачає «загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права» [8, 52]. Дане трактування акцентує увагу на таких характеристиках справедливості як рівність між людьми, вимога визнавати за іншою людиною ті права і свободи, які визнаєш за собою, недопущення насильства і порушення прав іншої людини.

Людяність співвідноситься до гуманності й розкриває відносини, в яких людина надає перевагу, турбується не про себе, а про іншу людину.

Цінності людяності та цінність справедливості знаходяться у тісній взаємодії з цінністю правдивості, цінністю помірності, цінністю толерантності, цінністю миролюбності, цінністю безкорисності, цінністю поваги до людини, цінністю чуйності, цінністю відданості, цінністю милосердя, цінністю товариськості і т.п.

Без сформованості відповідальності не можлива реалізація цінностей справедливості і людяності. Згідно з Г. Йонас, моральна відповідальність полягає у здатності до здійснення морального вибору. Саме моральна відповідальність визначає якість всіх сфер діяльності людини. Ця відповідальність – колективна. Поширюватись моральна відповідальність має на всю біосферу і майбутні покоління, оскільки є відповідальністю за майбутнє людства.

Відповідальність як цінність проявляється у взаємному зв'язку з цінністю вірності, цінністю надійності суб'єкта, цінністю вдячності, цінністю мужності у відстоюванні добра, цінністю самостійності. Словники чесності тлумачать з точки зору відповідності слова і дії реальності. Вона виявляється у відкритості як думок, почуттів, так і намірів щодо інших. Чесність пов'язана з щирістю, відвертістю, вірністю, добросовісністю людини.

До моральної дії спонукає така інтегральна цінність, як гідність. Вона відображає моральне ставлення особистості до себе, світу речей і людей. Сучасний український дослідник, І.Бех, гідність трактує як «усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення». А обов'язковою та визначальною характеристикою гідності, на думку І.Беха є ставлення-повага до суб'єкта-об'єкта гідності [8]. Самостійність, сформованість власної точки зору, незалежність, свободу вибору є складовими цінності гідності.

Основним законам розвитку особистості, запропонованим Л. Виготським, підпорядковується формування моральних цінностей у дітей молодшого шкільного віку. Відповідно до Л. С. Виготського «всяка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, в двох планах, спершу – в соціальному, потім – в психологічному, спершу між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім всередині дитини, як категорія інтрапсихічна»[6, 355]. Таким чином, розвиток вищих психічних функцій, цінностей особистості йде «до перетворення суспільних відносин в психічні функції». Існують й інші закони розвитку, які й доводять, що в процесі

розвитку особистість переходить від безпосередніх, природних форм поведінки до опосередкованих, що виникли в процесі культурного розвитку. Соціальні форми поведінки, з часом, стають формами індивідуальної поведінки і мислення особистості дитини. Формування моральних цінностей є процесом інтеріоризації особистістю суспільних цінностей. Визначальними факторами у розвитку моральних цінностей є цілеспрямоване виховання та ціннісна наповненість соціального середовища. Загальний механізм засвоєння соціальних форм діяльності, коли засвоєні у зовнішній формі протікання процеси перетворюються у внутрішні, розумові є основним механізмом засвоєння моральних цінностей на думку Л. Виготського, П. Гальперіна, О. Леонтьєва.

Згідно з, Л. Панченко, «ціннісні орієнтації» лежать в основі світогляду людини, її моральних, політичних, естетичних переконань і смаків. Вони визначають та стимулюють поведінку. Є елементом внутрішньої структури особистості. Ціннісні орієнтації закріплюються у життєвому досвіді та переживаннях особистості. «Сформовані ціннісні орієнтації – це свого роду вісь свідомості, яка забезпечує стійкість особистості та проявляється у типах її поведінки, інтересах, потребах, переконаннях, на основі яких і вибудовується ієрархія цінностей індивіда», зазначає дослідник [44, с. 167].

Сутність понять «цінності», «смисложиттєві цінності» та «сене життя» особистості, пояснює Р. Сойчук, посилаючись на основі теорію цінностей. Відповідно до думки дослідниці, цінності є ідеалом, регулятором поведінки, результатом діяльності, метою життєдіяльності особистості, що зростає. Авторка акцентує увагу і розкриває взаємозв'язок і взаємозалежність категорій у контексті осмислення проблеми сенсу життя особистості: «Смисложиттєві цінності як сукупність цінностей особистості, ідеалів, які визначають її сене життя як продукт саморефлексії, що набувається упродовж життя і водночас доповнюється й зазнає змін, а також ціль життя як надзадача життєвого проекту особистості» [53, с. 77-81].

Розгляд ціннісних орієнтацій крізь призму їх морально-етичного змісту акцентує увагу на необхідності характеристики сутності наступного ключового поняття – «морально-ціннісні орієнтації», що, дає змогу встановити взаємозв'язки між моральними ідеалами, цінностями, ціннісними ставленнями і орієнтаціями та формуванням особистості, її Я-концепції.

Відповідно до С. Тищенко, морально-ціннісні орієнтації у своїй основі спираються саме на моральні цінності, сутність останніх вона розглядає як «... відображення значущості для індивіда проявів моралі, що є регулятором суспільно належної поведінки і водночас є втіленням його суб'єктивного діяльнісно-зацікавленого ставлення до реалізації у житті моральних норм і принципів» [57, с. 25]. В свою чергу, теоретичний аналіз результатів розв'язання психологопедагогічних проблем формування морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості засвідчив актуальний і до сьогодні підхід до розуміння їх сутності, обґрунтований В. Ядовим та А. Здравомисловим ще у другій половині минулого століття.

На думку В. Ядова, сутність поняття «моральноціннісні орієнтації» полягає у тому, що вони мають узгоджуватися з моральними ідеалами, що дає змогу визначити ціннісну ієрархію життєвих цілей особистості, а отже, поведінку і діяльність в соціумі.

За його трактуванням, витоками морально-ціннісних орієнтацій є суспільна мораль, культура, середовище, у якому формується особистість і здійснюється її повсякденна життєдіяльність [60, с. 83-86]. Схожої думки дотримується і А. Здравомислов, який доводить, що «морально-ціннісні орієнтації» є специфічною формою усвідомлення особистістю власного «Я», оточуючого світу, свого минулого і майбутнього та є такими складними утвореннями, що поєднують різні рівні і форми громадської й індивідуальної взаємодії. З його точки зору, морально-ціннісні орієнтації є віссю свідомості, «...що узгоджуються з ідеалом, формуючи відповідну ієрархію життєвих цілей, а також цінностей-засобів або уявлень про норми поведінки, яку людина розглядає у якості еталону» [24, с. 187-207].

Актуальною є позиція й К. Абульханової-Славської, яка, описує морально-ціннісні орієнтації особистості через призму життєвих цілей особистості. К. Абульханова-Славська звертає увагу на особистісний смисл і смислові уявлення життєвих цілей особистості у виокремленні ієрархії системи ціннісних орієнтацій та виокремлює наступне:

- функцію виокремлення і усвідомлення; прийняття чи заперечення у реалізації конкретних цінностей;

- функцію посилення чи зниження їх значущості; збереження чи втрату цих цінностей у часі.

Відповідно до І. Беха, морально-ціннісні орієнтації виникають і формуються у результаті взаємодії особистості з різносторонньою дійсністю. Дослідник акцентує увагу на тому, що сучасне розуміння сутності морально-ціннісних орієнтацій базується на методологічному підході, який трактує «...природу особистісної цінності як суб'єкт-об'єктне утворення, що належить одночасно і суб'єктові, й об'єктивному життєвому світу» [7, с. 9].

Таким чином, у дослідженні природи морально-ціннісних орієнтацій І. Бех опирається на соціальні установки та розглядає їх як психологічне утворення, що містить когнітивний, емоційний та поведінковий складники [9, с.14].

Морально-ціннісні орієнтації молодших школярів виникають і формуються в результаті взаємодії особистості з певними об'єктами і суб'єктами дійсності, з системою морально орієнтованих знань, суспільних норм і правил, а тому і є основою, власного життєвого шляху у майбутньому. І. Бех, підкреслює, «... сучасне розуміння сутності морально-ціннісних орієнтацій ґрунтується на природі особистісної цінності в якості суб'єкт-об'єктного утворення, що належить одночасно і суб'єктові, й об'єктивному життєвому світу» [8, с. 9-10].

«Особистість молодшого школяра розглядається у нерозривному зв'язку з об'єктивним життєвим світом, що її оточує, соціальними передумовами формування морально-ціннісних орієнтацій, діючими в

суспільстві ідеологічними настановами і соціальними інституціями, які задають і транлюють суб'єкту об'єктивні смисли його існування: філософські та етичні погляди, суспільні вимоги і норми, що є екстраполяцією законів, діючих у суспільстві, заохочення і покарання, традиції, громадську думку тощо» [33, с. 107]. Отже, згідно з теорією виховання, морально-ціннісні орієнтації молодших школярів є безпосередніми проявами ставлення особистості, що зростає як до всього навколишнього середовища так і до окремих об'єктів з оточення. Система суспільних установок та правил регулює формування морально-ціннісної орієнтації дітей молодшого шкільного віку.

Отже, на кожному з етапів її онтогенезу забезпечується безпосередній вплив на поведінку індивіда [36, с. 88-90]. До того ж існує зв'язок між спрямованістю особистості молодшого школяра на досягнення важливих для нього індивідуальних цілей у певному часовому вимірі, та сформованих ціннісних орієнтацій. Тобто, молодший школяр безпосередньо причетний до різних як індивідуально, так і соціально значущих справ, що здійснюються у межах класної та позакласної виховної роботи разом з колективом класу, так і з окремою групою учнів з метою досягнення соціально значущих цілей [36, с. 262-264]. Бо, згідно з думкою Д. Леонтьєва, саме через цю спрямованість і можливий реальний прояв уже сформованих індивідуальних ціннісних орієнтацій особистості. Тоді як найбільш ефективно здійснюється формування ціннісних орієнтацій у конкретній, практичній діяльності [32, с. 35-44].

Спираючись на викладений вище матеріал, приходимо до висновку, що морально-ціннісні орієнтації відображають позитивну або негативну особистісну значущість явищ соціальної дійсності (моральних принципів, вимог, норм і правил), що регулюють суспільну й особистісну її діяльність. Вчинки і поведінка, в контексті, розглядається у відповідності мотивів і прагнень, інтересів і потреб суспільства чи окремої групи осіб. Таким чином, морально-ціннісні орієнтації молодших школярів – це спрямованість

особистості дитини на засвоєння моральних цінностей суспільства, які регулюють її поведінку в процесах задоволення своїх власних освітніх потреб, інтересів і бажань й усіх сферах суспільного життя.

Система морально-ціннісних орієнтацій особистості дітей молодшого шкільного віку є як комплексом особистісних морально орієнтованих цінностей. Особистісно-морально орієнтовані цінності молодших школярів формуються чи є вже сформованими, відповідно до віку дитини, її інтересів, потреб та мотивів, спрямувань вчинків та поведінки.

Морально-ціннісні орієнтації молодшого школяра не є здобутими знаннями моральної орієнтації. Це цілісна система когнітивних утворень (уявлень, понять, ідей, ідеалів, переконань), що пов'язані з певними емоційно-ціннісними й емоційно-вольовими компонентами (мотивами, потребами, цінностями, ціннісними ставленнями та ціннісними орієнтаціями) і їх проявами у поведінці, діяльності та власних вчинках. Молодший школяр, відповідно до своїх індивідуальних і вікових можливостей, приймає ціннісні орієнтації за свої внутрішні моральні орієнтири, мотиви і спонуки, що пояснюють його моральну значущість поведінки і діяльності [32, с. 167-170].

Почуття власної гідності і повага до гідності інших, доброта, відповідальність, справедливість, толерантність, милосердя складають внутрішню основу морально-ціннісних орієнтацій молодшого школяра.

У молодшому шкільному віці, особистісні морально-ціннісні орієнтації продукуються у свідомості дитини на основі суспільно визнаних цінностей. Визначає і спрямовує молодшого школяра у його власних соціально значимих вчинках та поведінці особистісна морально-ціннісна орієнтація.

2.2. Змістова структура ціннісних орієнтацій молодших школярів

Структурними компонентами ціннісних орієнтацій молодших школярів, на думку М. А. Федорової є:

- 1) когнітивний компонент,
- 2) емотивно-моральний компонент,
- 3) процесуально-діяльнісний компонент.

Важливими новоутвореннями когнітивної сфери молодшого шкільного віку, є розвиток теоретичного мислення, уміння вчитися рефлексія. Згідно з Л. С. Виготським, основним новоутворенням шкільного є перехід зовнішнього мовлення у внутрішнє. Мовлення стає засобом мислення, а не тільки спілкування. Розвиток мисленнєвих процесів, логіки відбувається в дитячому колективі внаслідок соціалізації мовлення: спочатку, у вигляді суперечки, вищі функції мислення проявляються у колективному житті дітей. Поступово у поведінці самої дитини розвивається розмірковування [36, 350]. Мислення передуює дії, оскільки, згідно з висновками Ж.Піаже, діти, у віці 7 років переходять, на стадію конкретних операцій. Діти спочатку здійснюють розумові операції, а потім відтворює їх у реальних діях. На думку В. Давидова, Я. Коломенського, важливим утворенням молодшого шкільного віку є «внутрішній план дій». Молодший школяр набуває здатності планувати діяльність, корегувати її результати, передбачати наслідки своїх дій.

Спостерігається зменшення егоцентризму. Виникають «мотиваційні суперечки» і потреба в перевірці і логічному обґрунтуванні. Але власні мисленнєві процеси молодший школяр ще не здатен регулювати. У ситуації оцінки поведінки однолітків домінантними є власна позиція та власні інтереси і цінності. В підлітковому віці (11-12 років) дитина остаточно позбавляється егоцентризму. У підлітка з'явиться оформлена думка, яка єднає всі точки зору, що сприяє формуванню понять. Лише тоді з'явиться здатність до регуляції мисленнєвих процесів. Молодший школяр тільки навчається їх регулювати, що є не чим іншим, на думку Л. С. Виготського, як вольовий акт, як моральна дія.

В загальному, молодші школярі мають уявлення про такі основні моральні поняття як доброта, чесність, справедливість тощо. Вербалізація

даних понять ще досить складна. Молодші школярі засвоюють не тільки правила поведінки, а й соціальні норми, спираючись на дихотомію «добре – погано». Відповідно до висновків Г. Бреслава, дитина ще не орієнтується на сутність взаємовідносин між людьми. Зусилля молодших школярів спрямовані на оволодіння операційно-технічними аспектами діяльності та дотримання загальних безособових норм.

Не зважаючи на те, що у молодшому шкільному віці не сформовані соціальних почуттів, не існує ідеальних еталонів добра і зла, відсутні орієнтації на відносини між людьми як відносини міжособистісні продовжує розвиватися етична оцінка. Її об'єктом стають вчинки, поведінка, що характеризує дітей як учнів. Діти, що вчаться у 1-2 класах мають однозначну етичну оцінку (гарний – поганий). З віком оцінки диференціюються і молодший школяр починає вже розуміти, на поведінку людини можуть впливати різні чинники (попередній досвід, індивідуальні особливості, природні фактори). І внаслідок цього в одній людині поєднуються майже несумісні якості. Хоча, молодший школяр ще і не може пояснити таке протиріччя, але це є свідченням формування їх багаторівневої етичної оцінки [27, с. 267].

Поведінка молодшого школяра оцінюється з різних позицій: учителя, друзів, батьків. Власне накопичення такого досвіду спілкування і оцінювання сприяє тому, що етична оцінка стає більш точною. А також розвивається здатність встановлювати зв'язок між діями та причинами, що їх викликали усвідомлювати мотиви складних вчинків, встановлювати зв'язок між діями та причинами, що їх викликали. На думку А. Бодальова, узагальнити особистісні якості людей молодшим школярам ще важко. Тому що категоріальне мислення у дітей молодшого віку ще в достатній мірі не сформоване.

Основною складовою самосвідомості є самооцінка. Розвиток самосвідомості молодшого школяра тісно переплітається з становленням його як суб'єкта своєї діяльності. Самооцінка із узагальненої стає

диференційованою коли дитина досягає 7-річного віку. Диференціація можлива:

- 1) завдяки пізнання себе (своїх компетентностей, здібностей),
- 2) формування ставлення до себе.

Пріоритетною для молодших школярів, що вчаться у 1-2 класі є оцінка вчителя. Самооцінка дитина визначається на основі оцінки вчителя. Тоді як в 3-4 класі власна самооцінка починає переважати над оцінкою вчителя. На кінець молодшого шкільного віку спостерігається інтеріоризація зовнішніх оцінок. Посилюється емоційна ідентифікація з однокласниками і класом в цілому. Саме ідентифікація з однолітками й інтеріоризація зовнішніх оцінок слугуватиме закріпленню моральних цінностей в майбутньому.

В термінології Д. Ельконіна, мова йде про виникнення «особистої свідомості», тобто усвідомлення молодшим школярем своїх якостей, умінь, себе у часі та просторі та усвідомлення власних переживань.

Проходженням кризи 7 років співпадає з початком навчання у школі. Ігрова діяльність, поступово, втрачає свою значимість. Провідною діяльністю стає навчальна діяльність. Завдяки основним новоутворенням кризи 7 років, інтелектуалізації афекту (Л. С. Виготський), дитина починає наповнювати смислом емоції і починає керувати ними. Це новоутворення знаходить свій подальший розвиток у спілкуванні з дорослим. А його закріплення у навчальній діяльності сприяє удосконаленню поведінкових реакцій та розвиткові нових смислів, ставлень до оточуючого світу. Якщо розвиток проходить по-іншому, то, помітними стають – центрованість дитини на собі та збіднення її емоційної сфери [30, с. 90].

Особливостями емоційної сфери молодших школярів є:

- емоційна нестійкість, часта зміна настроїв (на загальному фоні життєрадісності, бадьорості);
- схильність до короткочасних і бурхливих афектів; недостатнє усвідомлення своїх і чужих емоцій, що призводить до неадекватних

поведінкових реакцій (лише емоції страху і радості вже чітко усвідомлюються);

- відчуття труднощів при вербалізації емоцій(Є.Ільїн);
- безпосередність і відвертість вираження переживань;
- чуйність до подій, здатність до співпереживання;
- опосередкованість діяльності, уяви емоціями.

Нерозвинутими, малозначимими і займаючими підпорядковане положення, згідно з Г.Бреслав, є широкі соціальні почуття. По мірі розвитку довільності зникає імпульсивність емоційних процесів. Емоційні процеси починають характеризуватися керованістю, вибірковістю, стійкістю та передбачуваністю. Це дозволяє молодшому школяру легко переносити актуальні труднощі та відчуті радості майбутніх. Розвиток емоційної децентрації пов'язується з розвитком моральних почуттів. Дитина усвідомлює настрій, почуття та те, що їх зумовлює у інших людей та самої себе. Можливість розвитку емоційної децентрації забезпечується:

- 1) наданням вибіркової і регламентованої допомоги дитині в ідентифікації своїх почуттів із соціальними нормами;
- 2) розширенням кола об'єктів, яким співпереживає і співчуває дитина [15, с. 47].

Емоційність, образність, чуттєва мотивація поведінки є особливістю дитячого смислоутворення. Саме тому емоції є важливим чинником у формуванні моральних цінностей.

Як свідчать сучасні дослідження, спектр емоційних переживань сучасних школярів досить вузький. Радість асоціюються з матеріальними благами, цінними подарунками. Когнітивні і практичні показники переважають над емоційними при здійсненні характеристики оточуючих та себе. Таким чином, емоційно-почуттєва сфера розвинена не на достатньому рівні [31].

Л. Божович та Д. Ельконін у молодшому шкільному віці пов'язують розвиток мотиваційної сфери з такими новоутвореннями як усвідомлення

власних мотивів, зростання кількості опосередкованих мотивів та ієрархізацією мотивів. Саме перераховані вище новоутворення, та їх розвиток послугують розвиткові невід'ємних складників моральних цінностей, таких як довільність, формування вольових якостей та механізмів саморегуляції поведінки. Відповідно до досліджень І. Кулагіної, С. Гані молодшим школярам нехарактерна гедоністична мотивація; егоцентрична мотивація також не є значимою і майже не виражена. Експериментально доведено, що на даному віковому етапі відбувається інтенсивний розвиток духовно-моральної та колективістської мотивації, яка узгоджується з діловою. Все актуальнішим стає спілкування з товаришами, відповідно посилюється і мотивація. Мотиви обов'язку, самовдосконалення, самоосвіти є відсутніми у дітей молодшого шкільного віку.

Таким чином, сприятливим для розвитку і закріплення моральних мотивів діяльності й поведінки є молодший шкільний вік [33, с. 103-105]. Розвиток потреби у соціальній відповідності і соціальній компетентності забезпечує процес формування моральних цінностей молодших школярів. Нормативно-ціннісний аспект навчальної діяльності домінує над змістовим, що зумовлює орієнтацію молодших школярів на оцінні судження вчителя. Саме завдяки оцінним судженням вчителя засвоюються форми поведінки і цінності, що схвалюються в школі, а значить і в суспільстві.

Прийняття власних рішень, здійснення морального вибору дитиною молодшого шкільного віку забезпечується розвитком потреби у самостійності. Узгодження «образу Я» з груповими ціннісними орієнтаціями відображається у власній внутрішній позиції молодшого школяра, формування якої припадає на 3-4 клас шкільного навчання. [15, с.41-43].

У моральній поведінці реалізуються моральні цінності особистості. Оволодіння молодшим школярем моральною поведінкою передбачає:

- 1) ідентифікація поведінки дитини та зовнішніх форм поведінки оточуючих її людей;
- 2) наповнення поведінки, що сприймається соціальним змістом;

3) усвідомлення і саморегуляція власних дій, поведінкових реакцій та поведінки загалом.

Як зазначав Л. С. Виготський, проходження цих стадій закінчується тоді, коли особистість усвідомлює себе як цілісність, як правило у підлітковому. До потреб дітей молодшого шкільного віку відносять потребу у визнанні дорослого. В період шкільного навчання у молодших школярів актуалізується тенденція до демонстрування чи не демонстрування соціально бажаної поведінки в присутності чи відсутності дорослого.

Експериментальними дослідженнями В. Іваннікова доведено, що 70% молодших школярів, за умови відсутності перешкод, вже дотримуються нормативної поведінки. Лише 27 – 39% дітей зберігають нормативну поведінку за умови наявності перешкод. Таким чином, соціально бажана поведінка передбачає:

- 1) прагнення відповідати новій соціальній позиції школяра,
- 2) оволодіння способами дій, що відповідають соціальній позиції школяра.

Розвивається система довільної регуляції діяльності і поведінки, система самоконтролю. Надзвичайна привабливість позиції школяра, відповідно до І. Беха, Г. Бреслав, Л. Виготського, В. Давидова, Д. Ельконіна, значною мірою полегшує ці процеси. Зовнішньо опосередковані форми психічної діяльності молодших школярів активно розвиваються. Молодші школярі починають використовувати додаткові засоби саморегуляції і опосередкування діяльності: вибудовують асоціативні зв'язки зі знайомими образами, промовляють дії вголос, створюючи план дій.

Як зазначають О. Семенова, Д. Кошельков, Р. Мачинська, наприкінці молодшого шкільного віку формуються такі компоненти діяльності як формулювання та перевірка гіпотез, контроль імпульсів. Навички планування залишаються недостатньо сформованими до 12 років. Розвиток здатності підпорядковувати поведінку вимогам, що висувуються позицією школяра у молодших школярів, на думку Л. Божович, призводить до розвитку у

підлітковому віці довільності «здатності переборювати безпосередньо більш сильні бажання заради виконання менш сильних, але більш значимих». Н.Салміна, І.Тиханова відзначають, що З початком навчання у початковій школі в дитини, молодшого школяра, виникає протиріччя між бажанням зайняти нове місце в соціальній групі і необхідністю визнання даною групою. Саме це протиріччя і стимулює оволодіння нормативами нової спільноти, згідно з Н. Салміною та І. Тихановою. Ці норми не інтеріоризовані, бо спочатку, не мають внутрішньої спонукальної сили. Тільки з часом, під час розвитку взаємин з референтною групою, за рахунок механізму «зсуву мотиву на ціль», ці норми стають соціально значимими. І як наслідок, на пізнішому етапі вікового розвитку, соціально бажана поведінка виявляється як риса особистості у взаєминах з іншою людиною, стає постійною.

Поведінка молодшого школяра все ще залишається імпульсивною, хоча й виникають певні новоутворення. Вона залежить від ситуації і потребує підтримки. Вимоги дорослого, контроль, вказівки стають зовнішніми засобами підтримки діяльності молодших школярів. [15, 44]. У перших класах початкової школи з'являється ідея взаємності відносин, тоді як у дошкільному віці дружні взаємини мали егоцентричний характер. Діти молодшого шкільного віку прагнуть оцінити вчинки оточуючих. Усвідомлюють їх почуття. Намагаються врахувати у поведінці емоційні стани. На потребі у взаєморозумінні і співпереживанні, у «зоні найближчого розвитку» дитини, за М. Лисіною, відбувається позаситуативне спілкування, яке властиве молодшим школярам. і у найбільшій мірі сприяє переходу на більш високий рівень розвитку. Дружні взаємини молодших школярів міцні, але нетривалі. Відповідно до Є. Ільїна, пізніше (після 9 років) з'являється усвідомлення обов'язків один перед одним, що у більшій мірі сприяє переходу на більш високий рівень розвитку взаємин.

Таким чином, ціннісні орієнтації молодших школярів – це малоусвідомлені, смислові утворення. Ці нестійкі смислові утворення орієнтовані на емоційно-ціннісне ставлення до іншої людини. Ціннісні

орієнтації молодших школярів у когнітивному плані узагальнюють емоційно забарвлені уявлення і знання про взаємовідносини, справедливість, людяність, відповідальність. Ціннісні орієнтації виявляються, як адаптивна форма поведінки, яка орієнтована на оцінки, норми, задані дорослими у поведінковому аспекті.

Розділ III Емпіричне дослідження психологічних особливостей ціннісних орієнтацій молодших школярів

3.1. Обґрунтування методик дослідження

Мета емпіричного дослідження – в межах дослідницької гіпотези виявити й інтерпретувати психологічні особливості ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку.

Припускаємо, що ціннісні орієнтації молодших школярів є малоусвідомленими, нестійкими смисловими утвореннями, що виявляються переважно в адаптивній поведінці, орієнтованій на оцінки та норми, задані дорослими.

Для реалізації поставленої мети були сформовані наступні **завдання дослідження**:

1. Здійснити підбір та апробацію методів дослідження, сформувані методичні процедури, адекватні завданням дослідження.
2. Виявити психологічні особливості ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку.
3. Проаналізувати емпіричні дані з метою складання узагальнених висновків та перевірки основних положень висунутої гіпотези.

Для досягнення поставленої мети та перевірки гіпотези дослідження, були використані наступні **методи**:

1. Багатофакторний особистісний опитувальник Р. Б. Кеттела (дитячий варіант) [49, с. 112].
2. Методика визначення ціннісних орієнтацій молодших школярів [20, с.271].
3. Бесіда.
4. Методика оцінки рівня розвитку моральної свідомості Л. Колберга [45, с.355].
5. Методика «Закінчи речення» [45, с. 366].

6. Метод експертних оцінок [49, с. 370].

Багатофакторний особистісний опитувальник [49, с.112] розроблений Р.Б. Кеттелом і Р. В. Коаном для діагностики особистісних особливостей молодших школярів. Методика містить 60 дихотомічних тверджень, які об'єднуються в 12 шкал-факторів, спрямованих на вимір ступеня вираженості якостей особистості молодшого школяра, функціонально незалежна природа яких встановлена в ряді факторно-аналітичних досліджень.

Фактор А відповідає за афектотимію (А+) – шизотимію (А–). Особистісними рисами афектотимії є легкість у спілкуванні, емоційність, відкритість, довірливість, гнучкість, адаптивність, безтурботність, імпульсивність, експресивність. Шизотимію наповнюють схильність до усамітнення, безпристрасність, підозріливість, ригідність, тривожність, стриманість, конфліктність.

Фактор В відповідає за високий інтелект (В+) – низький інтелект (В–). Для високого інтелекту характерні високі загальні інтелектуальні здібності, можливість вирішення абстрактних завдань, широкі інтелектуальні інтереси, швидкість набування. Низькому інтелекту характерні низькі загальні інтелектуальні здібності, неможливість вирішення абстрактних завдань, вузький спектр інтелектуальних інтересів, повільна набуваність.

Фактор С емоційна стійкість (С+) – емоційна нестійкість (С–). Емоційну стійкість наповнює відсутність невротичних симптомів, спокійність, реалістичність, вміння контролювати себе, постійність інтересів, настійливість. Емоційну нестійкість характеризує тривожність, ранимість, присутність невротичних симптомів, відхилення від відповідальності, нестриманість, нетерплячість, нестійкість інтересів, не здатність завершити розпочате завдання.

Фактор D збудливість (D+) – флегматичність (D–). Особистісними рисами, що характеризують збудливість є нетерплячість, демократичність, активність, схильність до ревнощів, непостійність, безцеремонність. Для

флегматичності – спокійність, задоволеність, не схильність до ревнощів, самокритичність, постійність, тактичність.

Фактор Е доміантність (Е+) – конформність (Е-). Особистісними рисами, що характеризують доміантність є незалежність, самовпевненість, хвастливість, конфліктність, нетрадиційність, безцеремонність, сміливість, авантюристськість. Для конформності – схильність до підкорення, не впевненість в собі, скромність, доброзичливість, слухняність, традиційність, фактичність.

Фактор F сургенсія (F+) – десургенсія (F-). Сургенсію наповнюють – комунікативність, бадьорість, імпульсивність, рухливість, винахідливість. Для дисургенсії властиві – песимістичність, печальність, тривожність, схильність до усамітнення, інтроспективність, мовчазливість, підозріливість, в'ялість, апатичність, серйозність, апатичність, ригідність.

Фактор G сила «Над-Я» (G+) – слабкість «Над-Я» (G-). Особистісними рисами, що характеризують силу «Над-Я» є висока добросовісність, відповідальність, моральність, настійливість, дисциплінованість. Для слабкості «Над-Я» властиві: недобросовісність, легковажність, зневажання обов'язками, непостійність.

Фактор Н пармія (Н+) – тректія (Н-). Для пармії характерна комунікабельність, безтурботність, товариськість, емоційність, сміливість. Характерними рисами тректії є соромязливість, обережність, чутливість до небезпеки, стриманість, обмеженість інтересів, схильність до усамітнення.

Фактор І премсія (І+) – харрія (І-). Особистісними рисами, що характеризують премію є сентиментальність, ніжність, естетична витонченість, раниність, схильність до фантазій, доброзичливість, залежність, потреба в увазі й допомозі, іпохондричність, нетерплячість, не постійність. Для хартії характерними є реалістичність, практичність, логічність, незалежність, само задоволеність, відповідальність, не схильність до фантазування й іпохондрії.

Фактор О сила гіпотемія (О+) – гіпертимія (О–). Для гіпотермії характерна схильність до почуття вини, чутливість до зауважень і похвали, недооцінка себе, боязливість, печальність. Гіпертимію наповнюють: самовпевненість, адекватність, спокійність, сміливість.

Методика визначення ціннісних орієнтацій молодших школярів [20, с.271] складається з 5 шкал:

- 1) Пізнання як цінність,
- 2) Я-цінність,
- 3) Інший-цінність,
- 4) Суспільно корисна діяльність,
- 5) Відповідальність як цінність.

Кожна шкала містить 10 питань, кожне з яких складається з двох тверджень, одне з яких і обирає досліджуваний.

Дослідження когнітивного компоненту передбачало вивчення сформованості уявлень та знань про загальнолюдські цінності, моральні норми та якості за допомогою методу бесіди та методики оцінки рівня розвитку моральної свідомості.

Бесіда проводилася індивідуально з кожним молодшим школярем. Молодшим школярам пропонувались наступні питання:

1. Кого називають гарним (поганим)? Чому?
2. Хто є чесним, а хто ні чесним? Чому?
3. Кого можна назвати добрим (злим)? Чому?
4. Хто є справедливим, а хто є не справедливим? Чому?
5. Кого називають щедрим, а кого жадібним? Чому?
6. Сміливий – це який? А боягузливий? Чому?

Підраховуються ті якості, які можуть пояснити молодші школярі. Аналізуються пояснення, визначається, на що вони при цьому спираються:

- на узагальнення,
- на конкретних людей,
- на самого себе,

- на сукупність життєвих ситуацій із власного досвіду,
- на конкретні дії,
- на оцінку,
- на відсутність уявлення.

Аналізуються, також, і помилки в уявленнях дітей про відповідні якості:

- пояснення однієї якості через іншу,
- названа дія не співвідноситься з відповідною якістю.

Отримані дані співвідносяться з приблизним змістом уявлень про ціннісно-моральні якості, властиві молодшим школярам.

Методика оцінки рівня розвитку моральної свідомості Л. Колберга [45, с.355].

У нашому дослідженні ми використовуємо опубліковані Анциферовою Л. І. гіпотетичні дилеми Колберга (одну з них, яка відповідає віку досліджуваних). Згідно з дослідницею, «Аналізуючи думки, судження, пояснення, мотивацію умовисновків, висловлених респондентами, Колберг приходять до висновку, що вони є не окремими відповідями на поставлені у дилемах питання, а цілісною, базальною психологічною організацією. В її основі одні операції узгоджені одна з одною, а інші – неузгоджені. Чим вища стадія розвитку, тим більш узгодженою стає моральна система особистості.»[3, с.6]

Методика «Закінчи речення» [45, с. 365] містила 5 запитань, які досліджуваним необхідно було завершити одним чи декількома словами, а саме:

1. Якщо я знаю, що вчинив (вчинила) не правильно, то...
2. Коли я затрудняюся сам (сама) прийняти правильне рішення, то...
3. Вибираючи між цікавим, але не обов'язковим, і необхідним, але не цікавим, я зазвичай...
4. Коли в моїй присутності ображають іншого, я...

5. Коли обман стає єдиним засобом збереження гарного ставлення до мене, я ...

Обрахунок та обробка результатів здійснюється за запропонованою орієнтовною шкалою.

Дослідження поведінкового компоненту моральної свідомості здійснювалося методом експертних оцінок. Експертами в нашому дослідженні стали класний керівник та батьки молодших школярів.

Батькам пропонувалося оцінити за відповідною шкалою, наступне:

1. Справедливість у повсякденних діях та вчинках доньки (сина).
2. Ображає дитина слабших за себе чи захищає їх.
3. Дитина визнає свою вину в ситуаціях, очевидних для оточуючих чи відмовляється її визнавати, оправдовуючи себе.

Класний керівник оцінював:

1. Справедливість у повсякденних діях та вчинках учня.
2. Ображає учень слабших за себе чи захищає їх.
3. Учень визнає свою вину в ситуаціях, очевидних для оточуючих чи відмовляється її визнавати, оправдовуючи себе.

(Дивитись додаток Г, Г1).

Математичні методи статистичної перевірки гіпотези: кореляція Пірсона (автоматичний розрахунок коефіцієнту кореляції Пірсона, статистична програма SPSS.21 для Windows).

3.2. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій молодших школярів

Зіставляючи дані, отримані в результаті емпіричного дослідження, в якому участь 127 досліджуваних, нами була сформована вибірка: 50 осіб молодшого шкільного віку. Серед них 28 дівчаток та 22 хлопчиків, що навчаються у 4-х класах і яким виповнилось на момент дослідження 9-10 років. Вибірку також склали 75 батьків (мами і тата досліджуваних школярів,

з них 50 сімей повні, 25 – не повні) і 2 класні керівники 4 А та 4 Б класів Броварської ЗОШ I-III ступенів.

Здійснивши кількісний аналіз Багатофакторного особистісного опитувальника Р. Б. Кеттелла, можемо передбачити, що 75 % досліджуваних властива афектомія (високі показники фактору А+). Тобто, даній групі молодших школярів властива схильність до афективних переживань, лабільність, когнітивний та емоційний відгук на події, що відбуваються. Мають виразну експресію та коливання настрою.

Шизотимія (низькі показники фактору А-) властиві 25% досліджуваних. Досліджувані не схильні до афектів, живих і яскравих емоційних проявів. Формальні в контактах, не цікавляться життям оточуючих, надають перевагу спілкуванню з речами. Намагаються виконувати діяльність усамітнівшись, а в конфліктних ситуаціях не схильні до компромісу. Обов'язки виконують відповідально, діють у точній відповідності до інструкцій, ригідні та інертні.

Високий інтелект (високі показники фактору В+) мають 100 % досліджуваних. Досліджувані мають високі загальні мисленнєві здібності, можуть вирішувати абстрактні завдання. Їм властиві широкі інтелектуальні інтереси. Швидко навчаються, швидко міркують, настійливі у пізнанні.

За фактором С досліджувана вибірка поділилася наступним чином: 46 % властива сила «Я» (високі показники фактору С+) тоді як 54 % – (низькі показники фактору С-). Сила «Я» характеризується здатність досягати поставлені цілі без особливих складнощів, сміливість, усвідомлення вимог навчальної дійсності. Адекватно сприймають недоліки, не засмучуються через дрібниці, не піддаються випадковим коливанням настрою.

Слабкість «Я» (низькі показники фактору С-), проявляється в тривожності й безпричинних страхах, надмірній стурбованості, схильності ображатися на інших. Вони контролюють власні емоційні імпульси та соціально бажано їх виражають. В поведінці це проявляється капризністю та відсутністю відповідальності.

За фактором D, 60 % вибірки збудливі (високі показники фактору D+). Досліджувані є імпульсивними. Для них характерна постійна стурбованість, схильність до відволікань, недостатня концентрація уваги. Дітям, майже, не властивий самоконтроль. Можливі бурхливі емоційні реакції. Поведінка обумовлюється наявним станом.

Флегматичність (низькі показники фактору D-) діагностовано у 40 % досліджуваних. Ці діти врівноважені та стримані. Їм властивий самоконтроль, навіть у несприятливих ситуаціях, що впливають на виконувану ними діяльність.

Домінантність (високі показники фактору E+) діагностовано у 35 % вибірки. Діти виявляють бажання домінувати та наказувати, контролювати та критикувати інших. Вони сміливі, енергійні та активні. Подобається відчувати перевагу над іншими.

Конформність (низькі показники фактору E-) властива 65 % вибірки. Досліджувані слухняні, конформні й залежні. Керуються думкою оточуючих, не можуть відстоювати свою точку зору, слідує за більш власними і легко піддаються авторитетам. Поведінка пасивна. Схильність приписувати вину собі. Характерні успішність у навчанні.

Силу «Над-Я» (високі показники фактору G+) мають 80% досліджуваних. Для цих дітей характерна відповідальність, добросовісність та почуття обов'язку. Вони точні й акуратні у деталях, прагнуть не порушувати правила.

Слабкість «Над-Я» (низький показник фактору G -) діагностовано у 20% вибірки. Ці діти не цікавляться суспільними нормами та не прикладають зусиль для виконання цих норм. Заради власної вигоди здатні бути не чесними та обманювати. Непостійні, можуть мати тенденцію до соціопатії.

За фактором H, пармію (високий показник фактору H+) мають 70 %. Досліджувані не чутливі до небезпеки, ризиковані, сміливі, комунікабельні, публічні. Діти не переймаються невдачами, з якими зіштовхуються й не приходять до відповідних висновків.

Трекція (низький показник фактору Н-) характерна 30 % досліджуваних. Діти надчутливі та надмірно реагують на будь-яку загрозу. Сором'язливі, не впевнені в собі. Повільні, стримані у вираженні почуттів, але проявляють турботу та увагу до оточуючих. Але не схильні до встановлення широких контактів, мають обмежене коло спілкування.

За фактором І, премсія (високий показник фактору І+) властива 75 % досліджуваних. Дітям характерна витонченість, образність, художнє сприйняття світу. Мають багату уяву та естетичний смак. Тривожні, схвильовані, піддаються враженням. Потребують любові, турботи, допомоги від оточуючих.

Харрія (низький показник фактору І-) мають 25 % досліджуваних. Їм властива мужність, стійкість, практичність. Надають перевагу логіці над почуттями. Притримуються власної точки зору та відповідають за свої дії, вчинки та помилки.

За фактором О, гіпотимія (високий показник фактору О+) діагностовано у 75 % досліджуваних, а гіпертимія (низький показник фактору О-) у 25%. Отже, 75% вибірки схильні до тривожності, усамітнення. Недооцінюють власні можливості, знання і здібності. Мають розвинене почуття відповідальності, підвернені думці інших. Настрій та поведінка залежать від схвалення чи не схвалення з боку оточуючих. Решта вибірки, 25 %, бадьорі, веселі, життєрадісні. Не чутливі до оцінки з боку оточення.

Фактор Q₃ контроль бажань (високий показник фактору Q₃₊) діагностовано у 25% вибірки. Це свідчення організованості та вміння контролювати свою поведінку та емоції. Діти спочатку думають, а потім вчиняють, долають перешкоди, не зупиняються зіштовхнувшись з труднощами. Закінчують розпочаті справи і завдання. Усвідомлюють соціальні вимоги. Більшість досліджуваних, 75 % виявили імпульсивність (низький показник фактору Q₃₋). А отже, в них, майже, не розвинений

самоконтроль. Відсутня здатність до організації часу та порядку виконання справ.

Фактор Q₄ фрустрованість (високий показник фактору Q₄₊) мають 60% вибірки, а не фрустрованість (низький показник фактору Q₄₋) – 40%. Більшість досліджуваних молодших школярів має тривожність. Вони постійно збуджені, втомлені, емоційно не стійкі, негативно сприймають критику. Решта вибірки спокійно ставиться до невдач, знаходить задоволення при любых обставинах. Відсутнє прагнення до досягнень та змін.

В таблиці 3.1. наведено розподіл досліджуваних за вираженістю особистісних якостей.

Таблиця 3.1.

Розподіл досліджуваних за вираженістю особистісних якостей

№/№	Фактор	Вираженість фактору	Домінуюча особистісна якість	Кількість досліджуваних	Відсоток
1.	A	A+	доброта	38	75
		A-	відчуженість	12	25
2.	B	B+	високий інтелект	50	100
		B-	низький інтелект	0	0
3.	C	C+	емоційна стійкість	23	46
		C-	емоційна нестійкість	27	54
4.	D	D+	стурбованість	30	60
		D-	врівноваженість	20	40
5.	E	E+	домінантність	17	35
		E-	конформність	33	65
6.	F	F+	безпечність	25	50
		F-	тривожність	25	50
7.	G	G+	моральність	40	80
		G-	недобросовісність	10	20
8.	H	H+	сміливість	35	70
		H-	сором'язливість	15	30
9.	I	I+	залежність	38	75
		I-	реалістичність	12	25
10.	O	O+	відчуття вини	38	75
		O-	самовпевненість	12	25
11.	Q₃	Q ₃₊	контроль бажань	12	25
		Q ₃₋	імпульсивність	38	75
12.	Q₄	Q ₄₊	фрустрованість	30	60
		Q ₄₋	не фрустрованість	20	40

Згідно з отриманими показниками за Методики визначення ціннісних орієнтацій молодших школярів високий рівень розвитку за шкалою «Цінність-пізнання» мають 60 % досліджуваних. Вони мають велику потреба в пізнанні. Сам пізнавальний процес викликає у них позитивні емоції, є важливим змістовним моментом у житті та приносить задоволення.

Середній рівень розвитку за шкалою «Цінність-пізнання» виявлено у 32 % досліджуваних. Середній рівень є свідченням розуміння учнями значення освіти. Пізнання сприймається ними як важлива цінність у житті, але спостерігається відсутність власне самовизначення стосовно даної цінності.

Низький рівень розвитку за шкалою «Цінність-пізнання» мають 8 % вибірки, що є свідченням того, що пізнання - незначну цінність для конкретної групи осіб. Потреба в пізнанні мінімальна або, навіть, фактично відсутня. Молодші школярі уникають ситуацій, які вимагають від них докладання яких-небудь зусиль під час навчальної діяльності, виконання пізнавальних завдань.

Високий рівень розвитку за шкалою «Я-цінність» діагностовано в 52 % вибірки, що є свідченням позитивного самосприйняття, уміння самовиражатися, повагу до себе як до особистості й індивідуальності.

Середній рівень розвитку за шкалою «Я-цінність» виявлено у 46 % досліджуваних, що свідчить про приділення молодшим школярем власному «Я» достатньої уваги. Властиве прагнення бути позитивним у своєму самосприйнятті.

Лише у 2 % досліджуваних діагностовано низький рівень розвитку за шкалою «Я-цінність». Це означає, що не значна кількість молодших школярів замислюється або взагалі не приділяє уваги самосприйняттю, самовираженню та негативно ставиться до себе. Ціннісне ставлення до себе як до особистості не сформоване. Самоприйняття і самоповага не достатньо розвинені.

За шкалою «Інший-цінність» 40 % досліджуваних молодших школярів мають високий рівень розвитку, що дає можливість передбачити факт сформованості в учнів ціннісного сприйняття індивідуальності іншої людини, схильність сприймати природу людини в цілому як позитивну, прагнення до встановлення тісних емоційних контактів з іншими людьми.

Середній рівень за шкалою «Інший-цінність» діагностовано у 28 % молодших школярів. Ці учні визнають індивідуальність іншої людини як цінність, прагнуть поважати інших людей, проте не завжди їм вдається безумовно сприймати іншу людину і конструктивно спілкуватися з нею.

Низький рівень за шкалою «Інший-цінність» мають 32 % досліджуваних, що говорить про відсутність сприйняття іншої людини як цінності й індивідуальності. Відсутність поваги до оточуючих, невміння доброзичливо і конструктивно спілкуватися з іншими.

Шкала «Суспільно корисна діяльність». Високий рівень розвитку (14 % досліджуваних) показує готовність молодшого школяра приносити користь своєю діяльністю всьому суспільству або конкретній групі, бути активними у спільній діяльності.

Середній рівень розвитку за шкалою «Суспільно корисна діяльність» має 26 % вибірки. Молодші школярі розуміють цінність суспільно корисної діяльності. Готові витратити на неї деяку частину свого часу й зусиль. Але не завжди це є результатом їх особистої ініціативи.

Низький рівень розвитку за шкалою «Суспільно корисна діяльність» має 60 % досліджуваних. Вони не усвідомлюють важливості особистої участі кожної окремої людини в суспільно корисній діяльності. Не розуміють власної ролі у ній. Не вважають суспільно корисну діяльність за особистісну цінність.

«Відповідальність як цінність» виявляє ступінь відповідальності за те, що трапляється з молодшим школярем: чи відчуває він потребу в обґрунтуванні й поясненні своїх дій, чи прагне аналізувати свої вчинки і чи вважає самоаналіз важливим для людини.

Високий рівень розвитку за шкалою «Відповідальність як цінність» властивий 12 % досліджуваних. У даних досліджуваних розвинена рефлексія і прагнення до самоаналізу. Переважає інтернальний контроль.

Середній рівень розвитку за шкалою «Відповідальність як цінність» мають 16 % досліджуваної вибірки. Досліджувані розуміють важливість відповідальності як цінності й особистісної якості. Прагнуть проявляти її в своїх вчинках, але не завжди усвідомлюють власні мотиви дій. Інтернальний контроль присутній поряд з екстернальним.

Низький рівень розвитку за шкалою «Відповідальність як цінність» діагностовано у 72 % досліджуваних молодших школярів. Діти не усвідомлюють цінності відповідальності людини за свої вчинки. Домінантним є екстернальний контроль в життєвих ситуаціях. Рівень рефлексії – низький.

В таблиці 3.2. наведено розподіл досліджуваних за рівнем розвитку ціннісних орієнтацій.

Таблиця 3.2.

Розподіл досліджуваних за рівнем розвитку ціннісних орієнтацій

Ціннісні орієнтації молодших школярів	Рівні розвитку	Кількість досліджуваних	Відсоток
Цінність-пізнання	низький	4	8
	середній	16	32
	високий	30	60
Я-цінність	низький	1	2
	середній	23	46
	високий	26	52
Інший-цінність	низький	16	32
	середній	14	28
	високий	20	40
Суспільно корисна діяльність	низький	30	60
	середній	13	26
	високий	7	14
Відповідальність як цінність	низький	36	72
	середній	8	16
	високий	6	12

Аналізуючи дані, отримані за допомогою методу бесіди, можемо передбачити, що 100 % респондентів властиве уявлення та знання змісту й наповненості поняття «гарно» і «погано», «справедливість» і «несправедливість». 86 % досліджуваних мають уявлення та знання змісту й наповненості поняття «добро» та «зло». Уявлення та знання змісту й наповненості поняття «чесність» й «схильність до обману» мають 80 %, «сміливість» і «боягузливість» – 72 %, «щедрість» та «жадібність» – 68 % досліджуваної вибірки. Але оцінка даних понять відбувається через те, чи призведе до заохочення чи покарання гарно чи погано здійснений вчинок і співвіднесенні цього з ділемою справедливо – не справедливо, чесно – не чесно.

Відповідаючи на питання діти орієнтувались на конкретні дії й оцінку якості. Молодші школяри здатні розрізняти притаманні оточуючим риси характеру, такі як доброта й злість (86 % досліджуваних), чесність та схильність до обману (80 % досліджуваних), щедрість та жадібність (68 % досліджуваних), сміливість та боягузливість (72 % досліджуваних). Відповіді дітей спиралися на конкретних людей, як носіїв певних якостей у конкретній ситуації та на самого себе.

У 96 % досліджуваних молодших школярів складається негативне ставлення до такої якості як злість. У 60% – до боягузливості. У 56 % досліджуваних молодших школярів складається негативне ставлення до таких якостей як хитрість, брехливість, жадібність.

Нейтральне особистісне ставлення до боягузливості має 40 % досліджуваних. У 32 % нейтральне ставлення до наступних дихотомій «справедливість – не справедливість», «чесність – схильність до обману», «щедрість – жадібність».

В таблиці 3.3. наведено розподіл досліджуваних за розумінням цінностей та ставленням до них.

Таблиця 3.3.

Розподіл досліджуваних за розумінням цінностей та ставленням до них

Досліджувана цінність	Уявлення та знання змісту поняття				Особисте ставлення					
	Наявні		Відсутні		Позитивне		Негативне		Нейтральне	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Чесність	40	80	10	20	28	56	6	12	16	32
Схильність до обману	40	80	10	20	6	12	28	56	16	32
Доброта	43	86	7	14	46	92	0	0	4	8
Злість	43	86	7	14	0	0	48	96	2	4
Справедливість	50	100	0	0	28	56	6	12	16	32
Не справедливість	50	100	0	0	6	12	28	56	16	32
Щедрість	34	68	16	32	28	56	6	12	16	32
Жадібність	34	68	16	32	6	12	28	56	16	32
Сміливість	36	72	18	28	41	82	0	0	9	18
Боягузливість	36	72	18	28	0	0	30	60	20	40

Результати проведеного дослідження за методикою оцінки рівня розвитку моральної свідомості Л. Колберга свідчать про відсутність у досліджуваних молодших школярів аморально-асоціальних установок чи цінностей, що дозволяє передбачати гармонійність і збалансованість у проходженні процесу соціалізації.

Незрілість, інфантильність позиції проявилась у 90 % молодших школярів. Формальність моральних суджень діагностовано в 62 % досліджуваних, що є свідченням недостатньої сформованості особистісної позиції. Не сформованість особистісної моральної позиції обумовлена

орієнтацією на авторитетну думку чи примусову мораль (релігія, право). Для них характерна орієнтація на фізичні наслідки здійснюваних вчинків, а також на авторитет і владу дорослого, який встановлює норми і правила поведінки. Діти оцінюють гарно чи погано здійснені вчинки, залежно від того, чи призводять вони до покарання чи до заохочення.

Прояви морального пошуку у 48 % досліджуваних молодших школярів вказують на початок процесу активного формування особистісної позиції. Властиві уявлення про корисність виконання моральних дій, які супроводжуються певною винагородою. Моральними вважаються ті вчинки, які дають можливість задовольнити потреби тому, хто їх здійснює, не заважаючи іншим задовольнити свої.

У 10 % досліджуваних відсутня категоричність, що свідчить про початок гармонічного розвитку моральної свідомості.

Аналізуючи відповіді респондентів за методикою «Закінчи речення» приходимо до висновку, що 50 % молодших школярів схильні свій вчинок чи вибір пояснювати, посилаючись на моральні установки. У 100 % досліджуваних емоційні реакції адекватні. У 20 % вибірки ставлення до моральних норм активне й стійке, тоді як 80 % мають недостатньо стійке ставлення до моральних суджень.

За результатами, отриманими за допомогою методу експертних оцінок можемо передбачити, що поведінковий компонент моральної свідомості молодших школярів виявляється в справедливості, людяності, відповідальності.

Аналізуючи відповіді експертів (батьків та класних керівників) на запропоновані питання, можемо передбачити, що справедливість у повсякденних діях та вчинках молодших школярів завжди виявляється у 8 % респондентів, часто виявляється у 56 % досліджуваних, іноді виявляється у 22% досліджуваної вибірки, вияв ніколи не виявляється у 14 % респондентів.

Досліджувана вибірка за критерієм образи – захисту слабших за себе розподілилася наступним чином: 62% – захищають слабких і беззахисних, а 38 % досліджуваних ображають слабких і беззахисних.

За критерієм визнання своєї вини в ситуаціях, очевидних для оточуючих чи оправдовування себе, 52 % респондентів відмовляється визнати вину, оправдовує себе. Визнають свою вину в ситуаціях, очевидних для оточуючих 48 % респондентів.

В результаті експериментального вивчення ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку було виявлено, що їх психологічними особливостями є:

1. Емоційно-ціннісне ставлення до іншої людини, обумовлене потребою в єднанні з нею. Кореляційний аналіз показав достатньо високий зв'язок – 0,67 між ціннісною орієнтацією інший цінність та фактором F+ сургенсія. Визнання індивідуальності іншої людини, поважливе ставлення до обумовлене комунікативністю, бадьорістю, імпульсивністю, рухливістю, винахідливістю дитини молодшого шкільного віку.

2. Емоційно забарвлені уявлення про взаємовідносини на засадах справедливості, людяності, відповідальності, чесності, людської гідності. Кореляційний аналіз показав високий позитивний зв'язок – 0,58 між ціннісною орієнтацією відповідальність як цінність та фактором Q₃+ контроль бажань. Ступінь відповідальності за те, що трапляється з молодшим школярем: чи відчуває він потребу в обґрунтуванні й поясненні своїх дій, чи прагне аналізувати свої вчинки і чи вважає самоаналіз важливим для людини тісно пов'язане з організованістю та вмінням контролювати свою поведінку й емоції. Діти спочатку думають, а потім вчиняють, долають перешкоди, не зупиняються зіштовхнувшись з труднощами. Закінчують розпочаті справи і завдання. Усвідомлюють соціальні вимоги.

3. Емоційно забарвлені знання як цілісна система когнітивних утворень, які обумовлюються певними емоційно-ціннісними й емоційно-вольовими компонентами й є проявами у вчинках, поведінці та діяльності.

Кореляційний аналіз показав достатньо високий зв'язок $-0,78$ між ціннісною орієнтацією цінність пізнання та фактором Н+ пармія. Широкі інтелектуальні інтереси, швидка научуваність, настійливі у пізнанні залежать від не чутливі до небезпеки, ризикованості, сміливості, комунікабельності, публічності.

4. Поява самосвідомості та свідомих компонентів Я-образу. Кореляційний аналіз показав достатньо високий зв'язок $-0,72$ між ціннісною орієнтацією Я-цінність та фактором С+ сила «Я». Позитивне самосприйняття, уміння самовиражатися, повага до себе як до особистості й індивідуальності у молодших школярів обумовлюється здатність досягати поставлені цілі без особливих складнощів, сміливістю, усвідомленням вимог навчальної дійсності, адекватним сприйняттям недоліків, не піддаванню випадковим коливанням настрою.

5. Якості характеру (відчуття власної гідності, поважливого ставлення до гідності інших, доброта, відповідальність, справедливість, толерантність, милосердя), що є основою морально-ціннісних орієнтацій молодшого школяра. Кореляційний аналіз показав високий позитивний зв'язок $-0,72$ між ціннісною орієнтацією суспільно корисна діяльність і формальність моральних суджень.

В таблиці 3.4. наведено коефіцієнти кореляції показників ціннісних орієнтацій та особистісних якостей

Таблиця 3.4.

Коофіцієнти кореляції показників ціннісних орієнтацій із особистісними якостями

Ціннісні орієнтації	Кореляційний показник (p)
Цінність-пізнання та пармія (фактор Н+)	0,78
Я-цінність та сила «Я» (фактор С+)	0,70
Інший-цінність та сургенсія (фактор F+)	0,67
Відповідальність як цінність та контроль бажань (фактор Q ₃₊)	0,57
Суспільно-корисна діяльність і формальність моральних суджень	0,58

($p_{кр 0,05}=0,66$)

Виявлено достовірний позитивний кореляційний зв'язок цінністю-пізнання та пармією ($p= 0,78$), Я-цінністю та силою «Я» ($p= 0,70$), Інший-цінність та сургенсією ($p= 0,67$), відповідальністю як цінність та контролем бажань ($p= 0,57$), суспільно-корисною діяльністю та формальністю моральних суджень ($p= 0,58$).

Порівняння показників за критерієм Манна –Уїтні відмінностей не виявило. В таблиці 3.5. наведено показники за критерієм Манна –Уїтні та наявність відмінностей.

Таблиця 3.5.

Порівняння показників за критерієм Манна –Уїтні та наявністю відмінностей

Показники	$U_{\text{емп}}$	Наявність відмінностей
Цінність-пізнання та пармія (фактор H+)	192,4	Зона незначимості відмінностей
Я-цінність та сила «Я» (фактор C+)	194	Зона незначимості відмінностей
Інший-цінність та сургенсія (фактор F+)	174,5	Зона незначимості відмінностей
Відповідальність як цінність та контроль бажань (фактор Q ₃₊)	176,5	Зона незначимості відмінностей
Суспільно корисна діяльність та формальність моральних суджень	190,2	Зона незначимості відмінностей

$$U_{\text{кр}0,01}=114, U_{\text{кр}0,05}=138$$

Грунтуючись на вище викладеному можемо говорити про достовірність отриманих результатів. Гіпотеза дослідження підтверджена.

Висновки

Цінність є важливим філософським, культурологічним, психолого-педагогічним і соціальним чинником і водночас регулятором поведінки, вчинків і дій особистості, а також міжособистісних відносин та особистісних ставлень до об'єктів оточуючого її світу.

Для кожної людини цінності є суто індивідуальною особистісною категорією. Вони є сполучною ланкою між духовною культурою суспільства та духовним світом індивіда. Відтак, у свідомості особистості, вони відображаються у формі ціннісних орієнтацій є одним з факторів, що регулюють поведінку.

Як складові особистості у структурі ставлень ціннісні орієнтації забезпечують єдність колективного та особистісного у свідомості та поведінці. Сталі ціннісні орієнтації є показником акмеологічності та особливостей духовного розвитку особистості.

Ціннісні орієнтації є раціональними смисловими утворення, що закріплюються у свідомості особистості як зразок обов'язковості. Ціннісні орієнтації зорієнтовані на безперечне прийнятті людини як найвищої цінності. Розуміння справедливості, людяності, усвідомлення своєї відповідальності за добробут іншої людини, що виявляється у гідних особистісних діяннях є особливістю ціннісних орієнтацій особистості.

Провідними ціннісними орієнтаціями дітей молодшого шкільного віку є справедливість, людяність, відповідальність, чесність та гідність.

В результаті експериментального вивчення ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку було виявлено, що їх психологічними особливостями є:

1. Емоційно-ціннісне ставлення до іншої людини, обумовлене потребою в єднанні з нею.
2. Емоційно забарвлені уявлення про взаємовідносини на засадах справедливості, людяності, відповідальності, чесності, людської гідності.

3. Емоційно забарвлені знання як цілісна система когнітивних утворень, які обумовлюються певними емоційно-ціннісними й емоційно-вольовими компонентами й є проявами у вчинках, поведінці та діяльності.

4. Поява самосвідомості та свідомих компонентів Я-образу.

5. Якості характеру (відчуття власної гідності, поважливого ставлення до гідності інших, доброта, відповідальність, справедливість, толерантність, милосердя), що є основою морально-ціннісних орієнтацій молодшого школяра.

Здійснивши аналіз і узагальнення теоретичного і експериментального дослідження, посилаючись на дослідження науковців, приходимо до висновку про те, що ціннісні орієнтації дітей молодшого шкільного віку є мало усвідомленими та нестійкими новоутвореннями смислової сфери особистості. Вони ґрунтуються на емоційно-ціннісному ставленні до дорослого та іншої дитини, взаємовідносинах з ними, що будуються на засадах справедливості, людяності, відповідальності. Поведінково ціннісні орієнтації молодших школярів проявляються у формі адаптивної поведінки до норм і оцінок, заданих вчителем та батьками.

Змістова структура ціннісних орієнтацій молодших школярів включає когнітивний, емотивний та процесуально-діяльнісний компоненти.

Когнітивний компонент ціннісних орієнтацій молодших школярів передбачає розвиток моральної свідомості, самосвідомості та самооцінки, рефлексії, внутрішнього плану дій. Саме ці новоутворення пізнавальної сфери забезпечують засвоєння моральних понять, етичних переконань, усвідомленості причин та наслідків власних емоційних станів та емоційних переживань оточуючих.

Емотивний компонент ціннісних орієнтацій молодших школярів передбачає розвиток у дітей емоційно-ціннісного розуміння цінності «Я-іншого». Молодші школярі вже здатні до емпатії, що виражається як у формі співпереживання так і формі співчуття. Розвиваються мотиви моральної поведінки.

Процесуально-діяльнісний компонент ціннісних орієнтацій молодших школярів включає здатність до морального вибору, розвиток довільності, саморегуляції поведінки, стабільності поведінки незалежно від присутності дорослого.

Морально-ціннісні орієнтації особистості молодшого школяра розглядаємо як комплекс особистісних морально орієнтованих цінностей, що формуються чи уже сформовані у відповідності до віку дитини (у тому числі освітніх потреб, мотивів, інтересів і спрямувань власних вчинків та поведінки), що відповідають духовно моральним цінностям суспільства. За своєю сутністю морально-ціннісні орієнтації молодшого школяра розглядаються нами не як певні здобуті морально орієнтовані знання, а як цілісна система когнітивних утворень які пов'язані з певними емоційно-ціннісними й емоційно-вольовими компонентами і їх проявами у власних вчинках, поведінці та діяльності.

Особистісні морально-ціннісні орієнтації молодших школярів має поєднувати у їх свідомості всі суспільно визнані цінності й визначати спрямування особистих вчинків та поведінки з точки зору соціальної значимості.

Перспективи дослідження полягають у подальшому вивченні психологічного змісту, структурних компонентів та видів ціннісних орієнтацій у дітей молодшого шкільного віку.

Список використаних джерел

1. Алексеева, В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психол. журн. 1984. Т. 5. № 5. С. 63–70.
2. Антилогова, Л. Н. О взаимосвязи ценностных ориентаций и нравственной активности личности [Электронный ресурс] / Л. Н. Антилогова // Сибирская психология сегодня: сб. науч. трудов. Кемерово: Кузбассвуиздат, 2003. Вып. 2. Режим доступа <http://hpsy.ru/public/x2629.htm>.
3. Анциферова Л. И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы) // Психологический журнал, 1999. Т.20. №3. С5–17.
4. Артемьева Т. В. Диагностика и коррекция развития младшего школьника. Казань: Отечество, 2013. 157 с.
5. Безкоровайна О. В Особистісне самоствердження учня – актуальна проблема сучасного виховання. Світ виховання. 2007. № 4 (23). С. 6–10.
6. Безкоровайна О. В. Технології виховання культури особистісного самоствердження: метод. посіб. Рівне: РДГУ, 2008. 118 с.
7. Бех І. Д. Компонентна технологія сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. Початкова школа. 2018. № 1. С. 5–10.
8. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: Букрек, 2018. 320 с.
9. Бех І. Д. Почуття гідності у духовному розвитку особистості / І. Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Кн. 1. Збір. наук.пр. ін-ту проблем виховання. К., 2008. Вип. 12. С. 5–18
10. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні. Теоретикометодичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 10, т. 1. С. 7–6.
11. Битуева А. В. Особенности структурного строения ценностных ориентаций [Электронный ресурс] / А. В. Битуева // Credo New. 2000. № 3. – Режим доступа : <http://credonew.ru/content/view/184/25/>.

12. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И.Божович. – М., 1968. – С. 247—292.
13. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. Педагогіка і психологія. 2008. № 2. С. 49–57.
14. Боришевський М. Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні. Педагогіка і психологія. 2012. № 1. С.
15. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонение / Г.М.Бреслав. М.: Педагогика, 1990. 144с.
16. Булах І. С., Кулагіна Л. М. Психологічна характеристика особистісних виборів цінностей у підлітків. Психологія: зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1998. Вип. 2. С. 44–50.
17. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості / Т. В. Бутківська // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб.; АПН України. К., 1997. С. 27–31.
18. Возрастно-психологический подход в консультировании детей и подростков: учеб. пособ. для студ. вузов / Г. В. Бурменская и др. М.: Academia, 2002. 409 с.
19. Всемирная энциклопедия: Философия / глав. науч. ред и сост. А. А. Грицанов. М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. 1312 с.
20. Галян І. М. Психодіагностика. Київ: Академвидав, 2009. 464 с.
21. Долинська Л. В. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя : [навч. посіб.] / Л. В. Долинська, Н. П. Максимчук. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. 124 с.
22. Донцов А. И. К проблеме ценностей субъекта коллективной деятельности / А. И. Донцов // Вопр. психол. 1979. № 3. С. 29.
23. Журба К. О. Смысловиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект: монографія. Дніпро: Середняк Т. К., 2018. 496 с. 204
24. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомыслов. М. : Политиздат, 1986. 222 с.

25. Иващенко А. В. Нравственные ценности и особенности их освоения школьной молодежью в современных условиях / А. В. Иващенко, Н. В. Фролова. М., 1996. 158 с.

26. Коберник Л. О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. Наука і освіта / Л. О. Коберник // Науковопрактичний журнал південного наукового центру АПН України. 2008. № 4-5. С. 28–33.

27. Кон И. С. Открытие «Я» / И.С.Кон. М.: Политиздат, 1978. 367 с.

28. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): [Навч. посіб. для вищ. навч. закладів] /О.Л.Кононенко. К.: Освіта, 1998. 255 с.

29. Коул М. Культура и мышление /М. Коул, С. Скрибнер. М.: Прогресс, 1977. 264 с.

30. Кравцова Е.Е. Понятие возрастных психологических новообразований в современной психологииразвития/ Е.Е.Кравцова // Культурно-историческая психология. 2005. № 2. С. 87–94.

31. Кремень В. Г. Глобальний світ і особистість: ціннісні орієнтири людського буття. Наука і суспільство. 2018. № 5/6. С. 2–10.

32. Креч Д. Нравственность, агрессия, справедливость // Психология развития / Д. Креч, Р. Кратчфилд, Н. Ливсон; сост. и общ. редакция: авторський колектив сотрудников кафедры психологии развития и диф. психологи СПбГУ. СПб: Питер, 2001. С. 277 – 296.

33. Кулагина И.Ю., Гани С.В. Развитие мотивации в младшем школьном возрасте // Психологическая наука и образование. 2011. № 2. С. 102–111.

31. Курносова С.А. Учёт психологических особенностей младших школьников в процессе воспитания эмоциональной отзывчивости / С.А.Курносова // Ярославскийпедаг.вестник, 2009. № 1. С.158–162.

32. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностей в регуляции деятельности. Вестник Московского Государственного университета. Психология. 1996. № 4. С. 35–44.

33. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості/С.Д.Максименко. К.: ТОВ “КММ”, 2006, 240 с.

34. Максименко С. Д. Розвиток особистості: проблема психологічних механізмів. Педагогічна і психологічна науки в Україні: у 5 т. Київ: Пед. думка, 2007. Т. 3: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. С. 11–20. 209

35. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ. Г. Балл, А. Попогребский; науч. ред. Г. Балл. М.: Смысл, 1999. 425 с.

36. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. М.: Академия, 2006. 608 с.

37. Навозняк Л. Л. Діагностика сформованості духовно-моральних переконань в учнів початкових класів. Нова педагогічна думка. 2007. № 82 (2). С. 46–55.

38. Никольская И.М. Психологическая защита у детей/ И.М.Никольская, Р.М.Грановская. СПб.: Речь, 2001. 507 с.

39. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Особливості розуміння молодшими школярами моральних категорій у навчально-виховному процесі. Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 7. С. 159–164.

40. Островська К. О. Взаємозв'язок образу «Я», самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка. Київ, 2003. 20 с.

41. Павелків Р. В. Особливості проявів моральних почуттів у молодшому шкільному віці. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Київ, 2003. Т. V., ч. 1. С. 40–46.

42. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. М. : Аспект Пресс, 1998. 266 с.

43. Поліщук О. П. Вплив навчання та виховання на формування моральної свідомості в молодшому шкільному віці. Педагогічні науки: зб. наук. пр. / упоряд.: В. Л. Федяєва, О. В. Сараєва; редкол.: В. Л. Федяєва, Н. В.

Слюсаренко, О. В. Сараєва та ін.; Херсон. держ. ун-т. Херсон: ВД «Гельветика», 2017. Вип. 79. С. 81–85.

44. Поліщук О. П. Особливості формування системи морально-ціннісних орієнтацій у молодших школярів. Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10 квіт. 2018 р. Харків: Стиль Издат, 2018. С. 167–170.

45. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие/Под ред. Л. А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. — СПб.: Речь, 2002. — 694 с

46. Прохоров А.О. Функциональные структуры и средства саморегуляции психических состояний// Психологический журнал. Том 26. № 2. 2005. С. 68– 80.

47. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.

48. Психическое развитие младших школьников: Экспериментальное психологическое исследование / Под ред. В.В. Давыдова. М.: Педагогика, 1990. 160 с.

49. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособие: Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. М.: Гума-нит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. 384с

50. Романюк Л. В. Становлення цінностей особистості: концептуальна модель та її методологічний потенціал. Психологія особистості. 2013. № 1 (4). С. 138–148.

51. Савчин М. В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості і психологія професійної освіти. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2005. № 4. С. 115–131.

52. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. СПб.: Речь, 2001. 350 с.

53. Сойчук Р. Л. Відповідальність як найважливіша характеристика зростаючої особистості. Інноватика у вихованні : зб. наук. пр. / упоряд. О. Б.

Петренко ; ред. кол. : О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С Ціпан та ін. Рівне : РДГУ, 2018. Вип. 8. С. 96–106.

54.Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф.Ильичев. 2-е изд. М.: Энциклопедия, 1989. 815 с.

55. Соколова В.Н. Отцы и дети в меняющемся мире: [Кн. для учителей и родителей] /В.Н.Соколова, Г.Я.Юзефович. М.: Просвещение, 1991. 223 с.

56. Сурина И. А. Ценностные ориентации как предмет социологического исследования / И. А. Сурина. М., 1996. С. 3.

57. Титаренко А. И. Структуры нравственного сознания / А. И. Титаренко. М., 1974. С. 25–28.

58. Федорова М.А. Змістова характеристика моральних цінностей молодших школярів / М.А.Федорова // Молодь і ринок. Дрогобич, 2016. С. 56–62.

59. Філософський словник соціальних термінів. 3-є вид., доп. Харків: Р.И.Ф., 2005. 672 с.

60. Ядов, В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии: сб. ст. М., 1975. С. 89–105.

61.Яницкий М. С. Особенности массово-коммуникационных предпочтений в зависимости от типа индивидуальной ценностной системы / М. С. Яницкий // Вестн. Кемеровского гос. ун-та. Кемерово : ЮНИТИ, 2005. № 2 (22). С. 15–18.

ДОДАТКИ:

Особистісні-особливості молодших школярів

№	Шкали (фактори)											
	А	В	С	Д	Е	F	G	Н	I	О	Q ₃	Q ₄
1.	1	3	1	1	0	1	2	0	3	2	0	1
2.	0	3	2	1	1	0	2	3	3	0	2	2
3.	1	3	1	0	1	2	2	2	3	1	2	1
4.	1	3	2	1	1	1	2	2	1	1	2	1
5.	0	3	1	1	2	2	1	0	1	1	1	1
6.	0	3	1	3	1	1	1	3	2	2	1	2
7.	0	3	1	1	1	1	0	3	1	3	2	1
8.	1	3	1	1	2	1	0	2	1	1	1	1
9.	1	3	1	1	1	0	0	3	1	1	3	1
10.	1	3	1	1	2	1	0	3	1	1	3	1
11.	1	3	0	3	1	1	2	1	1	1	1	2
12.	1	3	0	3	1	3	3	1	0	3	2	2
13.	1	3	0	2	1	1	0	1	0	3	1	2
14.	0	3	0	3	1	1	0	3	0	2	1	1
15.	1	3	0	3	1	1	1	1	0	3	1	1
16.	1	3	2	1	1	1	1	1	0	3	1	1
17.	1	3	3	1	0	3	0	3	1	3	2	2
18.	1	3	0	1	0	3	0	2	1	1	2	1
19.	1	3	0	3	0	2	0	3	1	1	2	2
20.	0	3	1	1	0	3	0	3	1	1	1	1
21.	0	3	1	1	0	3	2	1	1	1	1	2
22.	0	3	1	1	2	2	3	1	0	3	1	1
23.	1	3	1	0	2	3	0	1	0	3	1	1

24.	1	3	1	1	1	1	0	3	0	2	2	1
25	1	3	1	3	1	0	1	1	0	3	1	1
26.	1	3	1	1	1	0	1	1	0	3	1	1
27.	1	3	1	2	3	0	0	3	1	3	1	1
28.	1	3	3	0	3	1	0	2	1	1	1	1
29.	1	3	3	0	3	1	0	3	1	1	2	3
30.	0	3	2	2	1	1	0	3	1	1	2	3
31.	0	3	3	3	1	0	2	1	1	1	2	1
32.	1	3	3	0	1	0	3	1	0	3	1	1
33.	0	3	1	0	3	0	0	1	0	3	1	1
34.	0	3	1	1	1	0	0	3	0	2	2	1
35.	1	3	1	1	1	0	1	1	0	3	1	2
36.	1	3	0	0	3	1	1	1	0	3	1	1
37.	1	3	1	0	2	1	0	3	1	3	1	1
38.	0	3	3	0	3	1	0	2	1	1	1	1
39.	0	3	1	0	3	1	0	3	1	1	2	1
40.	0	3	1	2	1	1	0	3	1	1	2	2
41.	0	3	0	3	1	0	2	1	1	1	2	2
42.	0	3	0	0	1	0	3	1	0	3	1	2
43.	1	3	0	0	3	0	0	1	0	3	1	1
44.	1	3	2	1	1	0	0	3	0	2	1	1
45.	1	3	2	1	1	0	1	1	0	3	1	1
46.	1	3	2	0	3	1	1	1	0	3	1	1
47.	1	3	0	3	0	3	1	0	2	1	1	1
48.	1	3	0	1	0	3	1	0	3	1	3	1
49.	1	3	0	1	2	1	1	0	3	1	3	3
50.	1	3	3	0	3	1	0	2	1	1	2	3

Ціннісні орієнтації молодших школярів та їх рівні вираженості

Досліджувані	Шкали та рівні розвитку									
	Цінність-пізнання	Рівень	Я-цінність	Рівень	Інший-цінність	Рівень	Відповідальність як цінність	Рівень	Суспільно корисна діяльність	Рівень
1.	3	Н	4	С	3	Н	3	Н	2	Н
2.	5	С	4	С	5	С	7	В	2	Н
3.	5	С	9	В	8	В	3	Н	5	С
4.	10	В	5	С	3	Н	8	В	3	Н
5.	9	В	9	В	6	С	3	Н	3	Н
6.	9	В	5	С	8	В	2	Н	3	Н
7.	9	В	8	В	3	Н	3	Н	5	С
8.	9	В	8	В	9	В	2	Н	3	Н
9.	9	В	5	С	9	В	2	Н	3	Н
10.	10	В	9	В	4	С	3	Н	3	Н
11.	9	В	8	В	3	Н	3	Н	3	Н
12.	9	В	5	С	8	В	3	Н	6	С
13.	2	Н	9	В	5	С	3	Н	2	Н
14.	8	В	6	С	3	Н	3	Н	4	С
15.	8	В	5	С	9	В	3	Н	3	Н
16.	9	В	9	В	2	Н	6	С	9	В
17.	10	В	6	С	6	С	2	Н	3	Н
18.	4	С	8	В	9	В	2	Н	5	С
19.	4	С	8	В	3	Н	9	В	3	Н
20.	5	С	9	В	5	С	5	С	10	В
21.	7	В	6	С	8	В	2	Н	2	Н
22.	6	С	9	В	4	С	3	Н	2	Н

23.	5	C	6	C	5	C	3	H	3	H
24.	8	B	10	B	9	B	3	H	6	C
25.	9	B	9	B	3	H	3	H	3	H
26.	8	B	9	B	8	B	6	C	3	H
27.	8	B	8	B	6	C	2	H	5	C
28.	5	C	5	C	8	B	2	H	2	H
29.	5	C	5	C	3	H	3	H	2	H
30.	9	B	8	B	9	B	10	B	2	H
31.	9	B	9	B	5	C	5	C	3	H
32.	10	B	9	B	9	B	3	H	9	B
33.	2	H	2	H	2	H	2	H	5	C
34.	8	B	10	B	4	C	2	H	2	H
35.	8	B	6	C	8	B	2	H	5	C
36.	4	C	5	C	5	C	2	H	2	H
37.	5	C	5	C	2	H	4	C	6	C
38.	5	C	8	B	9	B	5	C	2	H
38.	9	B	6	C	9	B	3	H	8	B
40.	6	C	9	B	6	C	3	H	4	C
41.	8	B	6	C	3	H	3	H	3	H
42.	2	H	3	B	10	B	2	H	3	H
43.	9	B	5	C	7	B	2	H	5	C
44.	8	B	8	B	3	H	6	C	7	B
45.	8	B	9	B	8	B	2	H	3	H
46.	6	C	4	C	3	H	9	B	6	C
47.	6	C	4	C	5	C	2	H	2	H
48.	5	C	6	C	3	H	5	C	7	B
49.	8	B	10	B	9	B	2	H	2	H
50.	10	B	6	C	2	H	9	B	9	B

Умовні позначення:

H – низький рівень,

C – середній рівень,

B – високий рівень.

Моральні дилеми Л. Колберга

Форма В

Дилема II

(варіант для дівчаток)

Джуді – дівчинка, якій 12 років... Мама пообіцяла Джуді, що вона зможе піти на спеціальний рок-концерт у їх місті, якщо сама збере гроші на квиток, працюючи нянею і трохи заощаджуючи на сніданках. Джуді збрала 15 доларів на квиток та ще додатково 5 доларів. Але мама змінила свою думку і сказала Джуді, що вона має витратити гроші на новий одяг для школи. Дівчинка засмутилася, але вирішила – потрапити на концерт. Вона купила квиток, а мамі сказала, що заробила всього 5 доларів. В середу Джуді пішла на концерт, а мамі сказала, що цей час провела з друзями. Згодом, Джуді розповіла своїй старшій сестрі, Луїзі, що вона ходила на концерт, а маму обманула. Луїза думає, чи варто говорити мамі про про вчинок Джуді.

1. Чи повинна Луїза сказати мамі, що Джуді збрехала про гроші, чи промовчати? Чому?
2. Вирішуючи, сказати, чи ні, Луїза має пам'ятати, що Джуді її сестра? Чому так? (Чому ні?).
3. Важливий в цій ситуації той факт, що Джуді сама заробила гроші? Чому?
4. Мама пообіцяла Джуді, що вона піде на концерт, якщо сама заробить гроші. Чи є обіцянка мами найголовнішою в ситуації, що склалась? Чому?
5. А чому, взагалі, обіцянки треба виконувати?
6. Чи важливо виконувати обіцянку, якщо пообіцяли людині, яку погано знаєте і більше не зустрінетесь з нею? Чому?
7. Яка найважливіша річ про яку має турбуватися мама у стосунках з донькою? Чому?
8. Яким має бути авторитет матері для доньки? Чому?
9. Про що, найважливіше, має турбуватися донька у стосунках з мамою? Чому?

Моральні дилеми Л. Колберга

Форма А

Дилема І

(для хлопчиків)

Джо – 12-річний хлопчик, який дуже хотів поїхати в табір. Тато пообіцяв йому, що хлопчик зможе поїхати, якщо сам заробить гроші для цього. Джо старанно працював і зібрав 40 доларів на поїздку, ще й трохи на кишенькові витрати. Але перед самою поїздкою батько змінив рішення, бо його друзі їхали на рибалку, а в нього не вистачало грошей. Він сказав Джо, щоб хлопчик віддав батьку зароблені ним гроші. Джо не хоче відмовлятися від поїздки в табір і збирається відмовити батьку.

1. Чи повинен Джо відмовляти батьку? Чому?
2. Батько має право умовляти Джо віддати йому гроші? Чому?
3. Чи означає віддача грошей, що син гарний? Чому?
4. Чи є важливим у даній ситуації той факт, що Джо заробив гроші сам? Чому?
5. Батько обіцяв Джо, якщо хлопчик сам заробить гроші – зможе поїхати до табору. Чи є обіцянка батька найважливішою у цій ситуації? Чому?
6. Чому обіцянки треба виконувати?
7. Чи важливо виконувати обіцянку, якщо пообіцяли людині, яку погано знаєте і більше не зустрінетесь з нею? Чому?
8. Про що, найважливіше, має пам'ятати батько, спілкуючись із сином? Чому?
9. Що має бути авторитетом батька у стосунках з сином? Чому?
10. Про що, найважливіше, має турбуватися син у стосунках з батьком? Чому?

Бланк експерта

(для батьків)

Шановні батьки! Оцініть, будь-ласка, можливі варіанти поведінки вашого сина чи доньки за наведеною нижче шкалою. Оцінювати мають обоє батьків. Дякуємо за співпрацю.

1. Справедливість у повсякденних діях та вчинках доньки (сина).

- 0 ніколи не виявляється,
- 1 рідко виявляється,
- 2 іноді виявляється,
- 3 часто виявляється,
- 4 завжди виявляється.

2. Ображає дитина слабших за себе чи захищає їх.

- -3 часто ображає слабких і беззахисних,
- -2 ображає слабких і беззахисних,
- -1 іноді ображає слабких і беззахисних,
- 0 не знаю,
- +1 іноді захищає слабких і беззахисних,
- +2 захищає слабких і беззахисних,
- +3 часто ображає слабких і беззахисних.

3. Дитина визнає свою вину в ситуаціях, очевидних для оточуючих чи відмовляється її визнати, оправдовуючи себе.

- -3 завжди відмовляється визнати вину, оправдовує себе,
- -2 часто відмовляється визнати вину, оправдовує себе,
- -1 іноді відмовляється визнати вину, оправдовує себе,
- 0 складно відповісти,
- +1 іноді визнає свою вину,
- +2 часто визнає свою вину,
- +3 завжди визнає свою вину.

Імя дитини _____

Стать _____

Вік _____

Бланк експерта

(для класних керівників)

Шановні класні керівники! Оцініть, будь-ласка, можливі варіанти поведінки вашого учня чи учениці за наведеною нижче шкалою. Дякуємо за співпрацю.

1. Справедливість у повсякденних діях та вчинках учня.
 - 0 ніколи не виявляється,
 - 1 рідко виявляється,
 - 2 іноді виявляється,
 - 3 часто виявляється,
 - 4 завжди виявляється.

2. Ображає учень слабших за себе чи захищає їх.
 - -3 часто ображає слабких і беззахисних,
 - -2 часто відмовляється визнати вину, оправдовує себе,
 - -1 іноді відмовляється визнати вину, оправдовує себе,
 - 0 складно відповісти,
 - +1 іноді визнає свою вину,
 - +2 захищає слабких і беззахисних,
 - +3 часто ображає слабких і беззахисних.

3. Учень визнає свою вину в ситуаціях, очевидних для оточуючих чи відмовляється її визнати, оправдовуючи себе.
 - -3 завжди відмовляється визнати вину, оправдовує себе,
 - -2 ображає слабких і беззахисних,
 - -1 іноді ображає слабких і беззахисних,
 - 0 не знаю,
 - +1 іноді захищає слабких і беззахисних,
 - +2 часто визнає свою вину,
 - +3 завжди визнає свою вину.

Імя дитини _____

Стать _____

Вік _____